له چاپكراوەكانی
ئه نجومەنی نیشتمانیی كوردستان- عێراق

سیستمی فیدراڵی
له چەند وڵاتێكی جیهاندا

2005

وەرگێڕانی له ئینگلیزییەوە
مەجید ئاسنگەر
راوێژكار له پەرلەمانی كوردستان

هەولێر- كوردستان 2008

321 ،02

ئاسنگەر، مەجید ئەحمەد

سیستەمی فیدرالی لەچەند ولاتێکی جیهاندا / مەجید ئەحمەد ئاسنگەر (وەرگێر). چ1 — هەولێر، پەرلەمانی کوردستان، (چاپخانەی شەهاب)، 2008.

176 لاپەرە؛ خشتە

1. فیدرالی 2. ناونیشان

سیستمی فیدرالی لەچەند ولاتێکی جیهاندا 2005

وەرگێرانی: مەجید ئاسنگەر - راوێژکار لە پەرلەمانی کوردستان.

چاپی یەکەم 2008

تیراژ: 1000 **دانە**

تایپ: شوان علی حاجی

چاپخانەی شەهاب - هەولێر

ژمارەی سپاردن لە بەرێوەبەرایەتی گشتی کتێبخانە گشتییەکان

1598**ی ساڵی** 2008**ی دراوەتێ**

(پێشدەستیی‌و پێناسەیەك)

خوێنەری هێژا:

ئەم پەرتووكەی بەردەستی بەڕێزتان كە، دوا بەدوای وەرگێڕان‌و بەچاپگەیاندنی هەردوو كتێبی (خودموختاریی هەرێمایەتیی بۆ كەمینە نەتەوەییەكان لەچین)و (یاسای زمانە فەرمییەكان لەچەند وڵاتێكی فرەزماندا) دێت، بریتییە لە وەرگێڕانی پێنج بابەتی نێو كتێبێك بەزمانی ئینگلیزی بەنێوی (Handbook of Federal Countries, 2005) لەبارەی سیستمی فیدرالیزم‌و گەشەسەندنی لە (25) وڵاتی جیاوازی جیهاندا كە هەر یەكەیان لەلایەن شارەزاو پسپۆڕێكەوە نووسراوە. برای بەڕێزم پەرلەمانتارو پارێزەر (طارق جامبار)، ئەندامی لێژنەی یاسایی لە ئەنجومەنی نیشتمانیی كوردستان پەیدایكردبوو، بۆمنی هێناو، وامان بە پەسەندزانی بۆ ئێستا پێنج لەو دەوڵەتانەی وەربگرین‌و بیكەین بە كوردی، بەتایبەتی ئەوانەی لەرووی پێكهاتەی فرەنەتەوەیی‌و فرەزمانیی گەلەكەیانەوە بەجۆرێ

خەڵکانی بدەین- بەتایبەتی ئەوانەی پێیانوایە (فیدرالیزم) واتای دابەشکردنی وڵاتو جودابوونەوەیەو، پیادەکردنی ئەم سیستەمە لە وڵاتدا خێرێکی گەورەو مەزنە حکومەتی نێوەندو نەتەوەی سەردەستی وڵات دەیکەنو بە نەتەوەکانی دیکەو بە هەرێمو ناوچەگەلە جۆراجۆرەکانی نیشتمانی دەبەخشن!

ئێمە لەم پەرتووکە دانسقەیەدا پێمانباشبوو باسەکانی لەمەڕ وڵاتانی (هیندستان، سویسرا، کەنەدا، ئەفریقیای باشوورو بەلژیکا) بکەینە کوردیو بیخەینە بەردەستو دیدەی بەڕێزتانەوە بەمەبەستی شارەزابوونو بەدەستهێنانی زانیاریی لە بارەیانەوەو، هەوڵدان بۆ سوود لێوەرگرتن بە ئومێدی پێڕەوکردنی ئەو رێبازانەی ئەوان گرتوویاننەتەبەر لەپێناو پێشڤەبردنی وڵاتەکانیانو دابینکردنی سەرجەم مافەکانی هاونیشتمانانیانداو مسۆگەرکردنی ئاییندەو دوارۆژێکی گەشو ئاسوودەو بەختەوەر بۆ تێکڕای تاکەکانی گەلەکانیان بەبێ فەرقو جیاوازیی. باشتریش دەبوو گەر بکرابایە عەرەبیی هەتا برا عارەبەکانی ئێراقو ناوچەکەو دەرەوەش بیانزانیبایە کە پێڕەوکردنی فیدڕاڵی لە ئێراقو، ناسینی گەلی کوردو زمانەکەیو هی سەرجەم پێکهاتەکانی دیکەی ئێراق بە رەسمییو دانپێدانانیان بە یاسا، هیچ کارێکی نەکردەو سەیر نییەو هیچ منەتێکیشی تێدا نییەو، جگە لە سوود پێبەخشین هەرگیز زیان بە

وڵات ناگەیەنێت. لێرەشدا، بەپێویستی دەزانم ئاماژە بە هاوکاریی‌و پشتگیریی لە رادەبەدەری سەرۆکایەتی پەرلەمانی کوردستان‌و بەتایبەتی رۆڵی سەرۆکی پەرلەمان ڕێزدار کاك (عەدنان موفتی) بدەم بۆ بەگەرمیی بەدەنگەوە هاتنمان‌و ئاسانکاریی‌و یارمەتیدانمان لەپێناو بە ئەنجامگەیاندنی ئەم ئەرکە پیرۆزەی سەرشانماندا، کە هیوادارین مایەی پەسەندکردن‌و رەزامەندیی ئێوەی بەڕێزو خۆشەویست بێت‌و، بەم کارە چکۆڵانەیەمان کەلێنێکی بچووکمان لە تەلاری رۆشنبیریی میللی‌و کتێبخانەی بێنازی کوردیماندا پڕکردبێتەوە !

وەرگێڕ/ مەجید ئاسنگەر

هەولێر 2008/5/14

كـــــەنـــــەدا

نووسینیی : دێڤید کامیڕۆن DAVID R. CAMERON

1- دیرۆك‌و پەرەئەستاندنی فیدرالیزم

کەنەدا ولاتێکی دیموکراسی پەرلەمانتارییە. سەرۆکی وڵات خاوەنشـکۆ (شـاژن ئەلیزابیسـی دووهەمـە) کـە (حـاکمی گشـتیی) لەسـەر ئاسـتی فیـدرالیی لـە کەنـەدا نوێنەریـەتیو، لـە هەرێمەکانیشـدا (جێگرەکـانی فـەرمانڕەوا) نوێنـەری شـاژنن. رووبـەری وڵات لـە (9) نـۆ ملیـۆن کـم2 کیلۆمەتر دووجا تێپەردەبێتو، دانیشتوانەکانی دەگاتە _31) سـیو یـەك ملیۆن کەس کە زۆربـەیان لـە شـارە گـەورەکانو شارۆچـکەکاندا کـە لـە ناوچەیەکی تا ڕادەیـەك باریکۆکـە لـە بـاکووری سـنوورەکانی (USA) دا پەرشو بڵاون، ژیان بەسەردەبەن.

کەنـەدا بـەرەنجامی ئـەو یەکگرتنـەی سـاڵی (1867) ی سـێ کۆلـۆنی بەریتانیە (نۆڤاسکۆتیا، نیووبرانزویكو هەرێمی یـەکگرتووی کەنـەدا) لـە ئەمریکای باکووری سەر بـە بـەریتانیادا. (هـەرێمی یـەکگرتووی کەنـەدا پێکهابتوو لە کەنەدای خۆرهەڵاتو کەنەدای خۆرئاوا، ئەوانەی ساڵی 1867 بەدواوە بوون بە (کویبیكو ئۆنتاریۆ). شەش هەرێمی دیکەیش پێوەنـدیان

بە (کەنەدا)وە کـردووە:- مـانیتۆبـا 1870، کۆلۆمبیـای بـەریتانیی 1871، دوورگەی شـازادە ئێـدوارد 1873، ساسکاچـوانو ئـەلبێرتا 1905، لەگـەڵ نیوفاوندلەند لە ساڵی 1949دا. وێڕای ئەمانەیش سێ ناوچەی باکوور هەنە (یۆکۆن، ناوچە خۆرئاواییەکانی باکوورو نوناڤیل کـە سـاڵی 1999 لـەوەی دواییان جیابۆتەوە. فیدرالیزمی کەنـەدا، دابەشـبوونی زمـانیی لـە وڵات کەلە پێوەنـدیی نێـوان زمانــەکانی ئینگلیزیـیو فەرەنسـییدا چڕبۆتەوە، هەروەها دابەشبوونە کەلتوورییە ئەتنیکیەکەش کاریان تێکردووە.

بەهۆی بوونی مێژوویی دوو کۆمەڵگەی سەرەکیی زمـان، کەنـەدا دوو زمانی فەرمی هەیە: فەرەنسییو ئینگلیزیی. ئینگلیزیـی زمـانی دایکـی پتر لە 60٪ سەدا شەستی کەنەدییەکانەو، فەرەنسیش هـی نزیکـەی 24٪ یانە کە بە زۆریی لە هەرێمی کویبیکدا چڕبوونەتەوە. بـەهۆی ئـەوەوە کـە سەقامگیرییو گەشەسەندنی کەنەدا زۆر پشـتی بـە کۆچـکردن بەسـتووە، نزیکەی 14٪ ی خەڵکەکان زمانی دایکی جوداوازیان هەنەو، سـاڵی 1991 نزیکـەی یـەك ملیـۆن لـە دانیشـتوانەکانی کەنـەدا سـەلماندبوویان کـە زمانەکانیان بنـەماو سـەرەتای زمـانی خەڵکـە رەسـەنەکانی وڵاتەکـەیان هەبووە.

ئابووریی کەنەدا لەنێوان ولاتە پیشەسـازییە خۆرئاواییەکانـدا حەفتـەم گەورەترینیانـەو، کەنـەدا ئەنـدامێکی گرووپـی هەشـتی (G8)ی وڵاتـە پیشەسازییەکانە. ئاستەنگەکانی بەردەم بازرگانیکردنی نێو دەوڵـەتیی لـە

بەینی کەنەداو ولاتانی تردا لەوەتای جەنگی دووەمی جیهانییەوە بەردەوام لــە کەمبوونــەوەدا بــووە. هــەناردەکان نزیکــەی 40%ی کــۆی بەرهــەمی نیشتمانیی (G.D.P) پێکدەهێنن (یەکێکە لە بەرزترین رادده لە جیهاندا)و بەنزیکەی 80% ی ئەو هەناردانە بــۆ ویلایەتــە یــەکگرتووەکانی ئــەمریکا دەچێت.

لــە راســتییدا ئــابووریی کەنــەدا بــە توونــدیی بــە ئــابووری ویلایەتــە یەکگرتووەکانــەوە پەیوەســتە، بەشــێوەیەك هــەردوو ولات بــە حەقیقــەت گەورەترین تەواوکاری بازرگانیی یەکترین. تێکەڵاویی ئابووریی ئــەمریکای بــاکوور لـــەرێی رێککـــەوتنی بازرگـــانیی ئـــازادی نێـــوان ویلایەتـــە یــەکگرتووەکانو کەنــەداوە هەنــدەی تــر زیــادی کــردووە، (ســالّی 1989 ئیمزاکراوە)و، هەروەها (رێککەوتننامەی بازرگــانیی ئــازادی ئــەمریکای باکوور)- NAFTA- کــە ویلایەتــە یــەکگرتووەکانو کەنــەداو مەکسیك بەیەکەوە دەبەستێتەوە (کانوونی یەکەمی 1992) جێبەجێکراوە.

سامانی کەنەدا هەر لە دێرزەمانەوە بە سوودوەرگرتن لە قــەبارەی زۆرو زەبەنــدی سەرچــاوە سروشــتییەکانیەوە هــاتووە، ئیمــرۆش ســێکتەرە پیشەســازیی‌و تەکنــەلۆجیا هــەرە پێشــکەوتووەکان رۆلی گــرنگ لــە ئابوورییەك دەبینن کە زۆر پەرەی سەندووەو خۆماڵییە. هــەروەکو پــتر لــە نیــوەی بەرهــەمی ئــابووریی کەنــەدا لــە هەرێمــە ناوەندییــەکانی وەك (کویبیك‌و ئۆنتاریۆ) بەرهەم دەهێنرێن، ئەوانەی بەیەکەوە (80%)ی هێــزو

توانستی دروستکردنی وڵاتی کەنـەدا لـەخۆ دەگـرن. وێـڕای گەشـەکردنی ئابووریيش چوار هێزی مەزن لەجـەنگی دووەمـی جیهانییـەوە ئـەزموونی فیدراڵی کەنەدایان رەنگڕێژکردووە.

یەکەمیان دروستکردنەوە، دوایی سـنووردانان بـۆ سـامانی دەوڵـەتیی کەنەدایە،

دووهەمیان بریتییـە لـە سـەرهەڵدانی شـێوەیەك لـە نەتەوەپەرسـتیی لیبرالی لە شەستەکانی سەدەی بیستدا لـە کویبیـك، ئـەو هەرێمـەی کـە زۆرینەی دانیشـتووانەکانی فەرەنسـیی زمـانن. شـان بەشـانی ئـەوەیش، هۆکاری سێهەم دێت کـە بریتیـە لـە پڕۆژەگـەلی گرنگـی (بنیاتنانـەوەی هەرێم) لە ژمارەیەك لە هەرێمەکانی کەنـەدادا. چوارەمیشـیان (خواسـتی بەهێزی خۆبەڕێوەربردنە) لەلایەن خەڵکە رەسەنەکانی وڵاتـەوە. بێگومـان هەر ئەمانە (تەنیا) هێز نـین یـەکێ بتوانـێ دەستنیشـانیان بکـات، وەلێ ئەمانە لەهەموان زیاتر پێوەندییان بەم بارەی فیدرالیزمی کەنەداوە هەیە.

2- بڕگە دەستوورییەکانی پەیوەست بە فیدرالیزم

کەنەدا یەکەم ولات بوو خۆی وەك فیدراسیۆنێکی پەرلەمانیی ناساند- واتە سیستمێکی فیدرالیی کە تیایدا دەسـەڵات لـەنێوان حکوومەتـەکانی ناوەندو هەرێمەکاندا دابەشکراوەو شێوەکانی فەرمانڕەوایەتی هەردوو لایان لەسەر بنەماکانی دیموکراسـی پەرلـەمانیی بەریتانییـدا بـەپێی دەسـتوور داڕێژراون. ئـەو سیسـتەمەی کەنـەدا زیـاتر مـۆدیلێکی دابەشـکراو، تـا

مۆدیلی هاوپشکی فیدراڵیی دەخاتەڕوو، کـە تیایـدا بەشـی هێزەکـان زۆر بەڕوونی دیاریکراون، لەگـەڵ سـەربەخۆیی کاروبـاری بـاج و بـاجگریی بـۆ هەردوو حکومــەتکانو، نوێنەرایـەتیکردنێکی بـێ هێـزو لـەرزۆکیش لـە ناوەنددا.

فیدرالیزمیی پەرلەمانیی کەنەدا حکومەتێکی جێبەجێکاری بـەتوانای لە (ئۆتاوا)و لە پایتەختە هەرێمایەتییەکان بەرهەمهێناوە کە —بەستراو بە سینانێکی (ئەنجومەنی پیران) بێ دەسەڵات- بۆتە هۆکاری باڵادەسـتبوونی پێوەندییەکانی جێبەجێکردن لەنێوان بەشدارەکاندا.

کەنەدا ساڵی 1867 وەك فیدراسیۆنێکی ناوەنـدیی هاتـە دامەزرانـدن، هێزە سـەرەکییەکانی ڕۆژانـەی لەدەسـت (ئۆتـاوا)دا بـوون لەتـەك رۆڵـی چاودێرییەکی هاوپشکی باڵاتری بەهێز بۆ (ئۆتاوا) تەرخانکراو لەبەرامبەر هەرێمەکانــدا. ســەرەڕای بنچینەکانیشــی کەنــەدا بووەتــە ولاتێکــی لامەرکەزی، ئەوەیش وەك دەرەنجامی چەند هۆکارێك، یـەك: ڕاوبۆچـوونو لێکدانــەوەی دادگــەریی ســەبارەت دابەشــبوونی هێزەکــان زیــاتر لــە بەرژەوەندیی حکومەتەکانی هەرێمەکان دابوو تـا بـۆ حکومــەتی فیـدرال. دوو: دامودەزگــە ناوەنددییــەکانی وڵات نــەیانتوانیوە بــە تــەواوەتی نوێنەرایــەتی دابەشــبوونە هەرێمایەتییەکــەی کەنــەدا بکــەن، بۆیــەکا پشتگیرییەکی بەربڵاوی گەل بۆ ڕێزگـرتن لـە هێـزی هەرێمایـەتی هاتوتـە ئــاراوە، بەتایبــەتی لــە هەرێمــە هــەرە بەهێزەکانــدا. سـێهەم: رووبــەری

بەرپرسیاریەتی هەرێمایەتی لە بابەتگەلی وەك تەندروستی، سامانو پەروەردە، کە لە سەدەی نۆزدەهەمدا بایەخێکی ئەوتۆی حکومەتییان پێنەدرابوو، لە سەدەی بیستدا ئەو گرنگی پێدانەیان زۆر زیادی کردبوو، بەو شێوەیە رۆڵی هەرێمەکانی ئێجگار بەهێزو کاراکرد. چوارەمیش: هەستی نەتەوەپەرستیی لە (کویبیك) دوای جەنگی دووەمی جیهانیی یارمەتی زۆری بۆ سەپاندنی پڕۆسەیەك بۆ کەمکردنەوەی دەسەڵاتەکانی (ناوەند) داوە، هەرێمەکانیش سوودی زۆریان لەمەبینیوە.

دەرەنجام کەنەدا بوو بە خاوەنی حکومەتی زۆر بەهێز لە (ئۆتاوا)و لە هەرێمەکانیشدا کە لەنێوخۆیاندا کەوتنە کێبڕکێی توونْد بەمەبەستی بنیادنانی کۆمەڵگەو، پەرەپێدانو پێشخستنی کۆمەڵایەتیو ئابووریی لەسەر هەموو ئاستەکاندا. بەڕێوەبردنی ئەم سیستەمە پێویستی بە شێوەگەلی هاوکاریی لەنێوان حکومەتەکاندا هەیەو هەندێ جاریش دەبێتە هۆکاری دروستبوونی ناکۆکییو دژایەتییەکی سەختو تاڵ لە مابەینی حکومەتەکاندا.

دوو بەڵگەنامەی سەرەکیی دەستووریی لەکەنەدا بریتین لە قانوونی دەستوورییساڵی 1867و قانوونی دەستووریی ساڵی 1982.

ئەوەی ساڵی 1867 کە پێشتر بە (قانوونی باکووری ئەمریکای بەریتانیی) ناسراو بوو، قانوونێکی پەرلەمانی بەریتانیا بوو کە (کەنەدا)ی لە سێ کۆلۆنیە سەرەکییەکاندا پێکهێناو بونیادی فیدرالییو

پەرلەمانیشی پێبەخشی. ئیتر، لەم بەڵگەنامەیەوەیە کە مرۆڤ دەتوانێ بڕگەو یاسا گشتییەکان بدۆزێتەوە سەبارەت بە دابەشبوونی دەسەڵاتەکانو دامەزراندنی پەرلەمانو، هەروەها دەزگەکانی یاسادانانو دادگەکانی هەرێمایەتی. هەرچی یاسای ساڵی 1982یشە ئەوا دەستوورەکەی لە دوایین قانوونەکانی دەسەڵاتی بەریتانیاییەوە وەرگرتووە لەڕێگای داهێنانی شێوەیەکی هەموارکراوی کەنەدایی بە دابینکردنی مافە بنەڕەتییو داهێنراوەکان بۆ خەڵکانی رەسەنی کەنەداو، پێشکەشکردنی قانوونێك بەنێوی (پەیمان. یاسای مافو ئازادییەکان) کە سەرجەم هاووڵاتیان دەگرێتەوەو، هەموو حکومەتەکانو دەزگەکانی یاسازیی پێیەوە پابەندن. ماددەکانی (91- 95)ی قانوونی دەستوورەکەی 1867 دەسەڵاتەکان لەنێوان حکومەتی فیدراڵو حکومەتەکانی هەرێمەکاندا دابەشدەکات. فرەوانترینو کاراترینی دەسەڵاتەکانیش بەر پەرلەمانی کەنەدا کەوتووەو، هەر دەسەڵاتێکیش بەتایبەتیو بەبێ زیادو کەم لە دەستووردا دیارنەکرابێ ئەوا بۆ پەرلەمانی فیدراڵی (ناوەند) دەگەڕێتەوە. باقی دەسەڵاتەکانی دیش بەروونیو تایبەت بە هەرێمەکانەوە دیاریکرابوون. لێکدانەوەی بەرفرەوانی دادگەریی (مافە شارستانییەکانو مافی خاوەنداریەتی زەویوزار)ی هەرێمەکانی بۆ دەسەڵاتی خۆی گەڕاندبۆوە. (بەشی 92 (131) کەچی دەسەڵاتەکانی بۆ یاسادانانی فیدرالیی بەشێوەیەکی سەرەکی لەبەشی (91)ی دەستوورەکەی ساڵی

(1867)ی کەنەدا دا دەبینرێت کە بە بەخشینی دەسەلاٌت دەستپێدەکات بەوەی کە: پەرلەمان بۆی هەیە (یاسا دابنێت بۆ ئاشتی، پاراستنی ئاساییشو ئاسوودەگیی‌و سوودی حکومەتی کەنەدا) کە پێوەندبن بە گشت بوارێکەوە ئەگەر بە ئەکیدی بۆ ئەنجومەنی یاسادانی هەرێمایەتی تەرخان نەکرابن. دوای ئەوە، یاسادانەرانی دەستوورەکە 29 بیستونۆ سەرناوی هێزیان ریزبەند کردووە کە بەشێك لەو دەسەلاتە سەرەکییانەی پەرلەمان پێکدێنن. لەپاش سالٌی (1867)ەوە دادگەکان هەولٌیانداوە واز لەو بۆچوونو لێکدانەوە بەرفراوانە بێنن بۆ دەسەلاٌتەکانی (حکومەتی ئاشتی‌و ئاساییش‌و رێك‌وپێکی‌و چاك) (POGG) لەجیاتی ئەوەدا متمانەی زیاتریان لەسەر 29 سەرناوەکانی هێزە ئەژماردراوەکان کردووەو (POGG) یان بە سێ پێگەی سەرەکیی سنووردار کردووە بەم شێوەیە:- لەهەر شوێنێك لە دابەشکردنی دەسەلاٌتدا کەلەبەرێ بەرچاو بکەوێت، وەك (سەرچاوەکانی دەرەوەی کەنارەکان، یان سیاسەتەکانی پەیوەست بەزمانی فیدرالیی)، لە شوێنێك بابەتەکە سەر بە (بەرژەوەندیی نیشتمانیی) بێت‌و لەهیچ کام لە 29 سەرناوەکانی دەسەلاٌتی فیدرالییدا نەهاتبێت، وەکو (هێزەکانی دەریاوانیی‌و فرۆکەوانیی)، یاخود لەهەر جێیەك (نا ئاساییەکی (پشێویی) نیشتمانیی وەك شلەژانی باری شارستانیی یان قەیرانێکی ئالۆزو سەختی ئابووریی) لە ولاٌتدا سەرهەلٌبدات.

هەندێ لە سەرناوە ریزکراوە گرنگەکانی هێز، ئەمانەن:

1. رێکخستنی بازرگانی (بەشی 91، 2) ئەوەی لە ئێستادا بازرگانی نێوان هەرێمەکانو بازرگانیی نێودەوڵەتی دەگرێتەوە لەتەك رێکخستنی گشتیی بازرگانیکردن لە سەرتاسەری ووڵاتدا.
2. بیمەی بێکاریی (تأمینکردنی بطالة) (بەشی 91، 2A) کە بە قانوونی دەستوور لە ساڵی 1940دا زیادکراوە.
3. کاروباری باجگریی (وەرگرتنی باج)- (بەشی 91، 3) ئەوەی ماوە بە حکومەتی فیدراڵ دەدات بڕی داهاتەکان بەرزکاتەوە بەهەر رێگایەكو سیستەمێکی باجدانانەوە بێت.
4. هیندییەکانو زەوی‌وزاری تەرخانکراو بۆیان- بەشی 91 (24).
5. هێزی رێکەوتننامە (بەشی 132) کە دەسەڵاتی گفتوگۆو ئیمزاکردنی رێککەوتننامە نێودەوڵەتییەکان بە حکومەتی کەنەدا دەدات بەڵام، ئەگەر رێککەوتنێك پێوەندیی بە کاروباری دادوەریی هەرێمایەتییەوە هەبێ ئەوا جێبەجێ ناکرێت هەتا لەلایەن هەرێمەکانەوە بەیاسا پەسند نەکرێت.
6. هەروەها دەسەڵات سەبارەت بە (دراو)و کاروباری بانکەکانو، ترانزیۆرت (گواستنەوە)ی نێوان هەرێمەکانەوە.

شانزە سەرناوی هێز (دەسەلات)ی تایبەتمەندکراو بۆ هەرێمەکان لە (بەشی (92)ی دەستووری ساڵی 1867دا دیاریکراونو ئەمانەی خوارەوە گرنگترینیانن:

1. باجگرییی ڕاستەوخۆ (بەشی 92، 2) كە (مافی كاروبارەكانی باجگرییی ڕاستەوخۆ لەنێو هەرێمدا دەداتە هەرێمەكان بەمەستی بەرزكردنـەوەی بڕی داهاتەكان بۆ خزمەتگوزارییە هەرێمایەتییەكان).
2. بەڕێوەبردنو فرۆشتنی زەویوزاری گشتیی (یان زەوییەكانی تـاج) بـە سەرچاوە سروشتییەكانەوە لەنێو سـنووری هەرێمێكـدا مـوڵكی ئـەو هەرێمەنو، بەم شێوەیە سەرچاوەیەكی بایەخداری سامان بە هەرێمەكە دەبەخشێتو توانای بەڕێوەبردنی ئابووریی هەرێمایەتی بـۆ دەسـتەبەر دەكات.
3. تەندروستییو خۆشگوزەرانیی (بەشی 92، 7) ئـەو بەرپرسـیارییەتیەی لە سـەدەی بیسـتدا گرنگییـەكی زۆری بەدەسـتهێناوە، لـە ئێسـتادا بایەخدان بە لەشساغیی بۆتە تاكە بواری هەرە فرەوانی پارەخەرجكردن بۆ حكومەتە هەرێمایەتییەكان.
4. دامـەزراوە شـارەوانییەكان (بەشـی 92، 8) كـە ئـەوە دەگەیـەنێت دەتوانرێت حكوومەتە شارەوانییەكان لەلایەن حكوومـەتی هەرێمـەوە دابمەزرێنو هەڵوەشێنرێتەوەش.
5. كارگەو كارخانە ناوچەییەكانو بەڕێوەبردنیان- بەشی 92 (10).
6. موڵكایەتییو مافە شارستانییەكان لەنێو سـنووری هەرێمـدا (بەشـی 92(13) كە بەشێوەیەكی گشتی بـە گـرنگترین دەسـەڵاتی سـەرەكیی هەرێم دادەنرێت، چـونكە هەرێمـەكان لـە ڕێگەیـەوە مـافی ئـەوەیان

دەبێت یاساسازیی پەیوەست بـە بـواری ڕۆشـنبیریی‌و خاوەنداریـەتیی زەوی‌و زارو موڵکی تایبـەت‌و مافـە شارسـتانییەکان‌و بابەتگـەلی سرووشتی خۆجێیەتی لە سنووری هەرێمایەتی خۆیاندا ئەنجام بدەن.

(بەشـی 92 (16) کـە ئەمـەیش بـە سەرچـاوەیەکی گرنگـی دیکـەی دەسەڵاتی هەرێماتی دەژمێردرێت، چونکە پەیوەسـتە بـە ئـەو بابەتانـەی بەشێوەیەکی تایبەتی ناکەونە ژێر هیچ کام لە دەستەڵاتەکانی دیکەوە کـە یەك بەیەك بۆ هەرێمەکان دیاریکراون، ئەوانەی سرووشـت‌و خەسـڵەتگەلی خۆجێی‌و تایبەتیان هەیە.

هـەروەها چـوار هێـزی هاوکاریکـەری هاوبەشـی تایبەتمەنـد هەیـە، یەکەمیان پێوەندیی بە کشـتوکاڵ‌و کۆچـکردنەوە هەیـە (بەشـی 95) ئـەو بەشـە دەسـەڵات دەدات بـە هـەردوك پەرلـەمانی فیـدراڵ‌و ئەنجوومـەنی یاسادانانی هەرێم تا قانوونی پەیوەسـت بـەم بابەتانـەوە دەربچـوێنن کـە ئەنجوومەنی یاسادانانی فیـدراڵ لـە حاڵـەتی ڕێکنەکەوتنـدا بـاڵا دەسـتتر دەبێت تیایاندا. هێزی دووەم پەیوەستە بە سەرچاوە سروشـتیەکان (بەشـی 92 (a)). ئەم بەشەیان لە ئەنجامی گفتوگـۆ دەسـتوورییەکانی 1980-1982 دا ئیزافـە کـراوە. ئەمـەیش ڕێ بـە هـەرێم دەدات هـەناردەی لـە دارەکانی ئەو جەنگەلانەی کۆنترۆڵ بکات کـە ناتوانرێـت تازەبکرێنـەوەو هەروەها کۆنترۆڵکردنی هەناردەی سەرچاوەکانی ووزەی کارەبـا (ئەگەرچـی

نابێ بۆ وڵاتێکی تر بێت)، بەو پێیەش ئەو کۆسپو ئاستەنگانە ناهێڵێت کە پێشتر بەسەریاندا سەپێنرابوون.

لەحاڵەتی ناکۆکییشدا باڵادەستیی بۆ پەرلەمانی فیدراڵە.

پانتایی دەسەڵاتی سێهەم پەروەردە دەگرێتەوە (بەشی 93). پەروەردە لەم لیستەدا هاتووە، هەرچەند مافی فیدراڵ (ناوەند) بۆ کارپێکردنی زۆر گشتیی نییە بەڵام، تەنها لەبۆنەی ئێجگار تایبەتمەندەوە دەبێت. پەروەدە بەرپرسیارییەتی هەرێمەکانە بە چەند مەرجێك کە بۆ پاراستنی گرووپە کەمینەکانو سەبارەت بە قوتابخانە جوداوازەکان دانراون، لەتەك دەسسەلاتێکی فیدراڵیدا بۆ تێپەڕاندنی یاساسازییەکی هەموارکردن (چاکسازیی) کە لەڕاستییدا هەرگیز بەکارنەهێنراوە. پەروەردەش، بەشێوەی لەشساخییو خۆشگوزەرانییو بەختەوەریی بۆتە بەرپرسیارییەتێکی ناوەندیی لە دەوڵەتی دیموکراسی مۆدیرن لەسەدەی بیستەمدا. کەندا تەنانەت لەنێو فیدراسیۆنەکانیشدا نا ئاساییە، بەپێدانی دەسەڵاتێکی هێندە کەم لەم رووەوە بە حکومەتی فیدراڵ.

رووبەری هێزی چوارەم بۆ دادگەریی هاوبەش پەیوەستە بە مووچەو مانگانەی خانەنشینییەوە (بەشی 94(a)- ئەم بەشە کە سەرەتا لەساڵی 1951دا خرایە نێو دەستوورو ساڵی 1964 هەموارکراوە، باس لە دەسەڵاتی هاوبەش دەکات بە گرنگی دانو رێزگرتنی خانەنشینکراوە بەساڵاچووەکانو بیمەو دەستکەوتە پاشکۆکانیان.

لێرەشدا، لە حاڵەتی رێکنەکەوتن لەنێوان ئەنجوومەنی یاسادانانی هەرێمو فیدراڵدا، بڕیاری کۆتایی بۆ ئەنجوومەنی هەرێمایەتی دەبێت. وێڕای هەبوونی ژمارەیەکی کەمی دەسەلاتی هاوبەش، سێ پانتایی تر هەن کە دەسەڵاتەکانی فیدراڵیو هەرێمایەتی تیایاندا تێکەڵاون. یەکەمیان (یاسای تاوانکاریی)یە (بەشی 91(27)) دەسەڵاتی داوەتە پەرلەمان یاسای پەیوەست بە قانوونی تاوانکاریی دابڕێژێت کە پرۆسەو هەنگاوەکانی سەبارەت بە کاروباری تاوانکارانەوەی تیادا دیاریکرابێت، کەچی بەشی (92(14)) بەرپرسیارییەتی بەڕێوەبردنو سەرپەریشتیکردنی دادوەریی بە هەرێمەکان ئەسپاردووە.

بەم پێیە، قانوونی تاوانکاریی ئی ناوەندە، بەڵام جێبەجێکردنی قانوونەکە لەلایەن پۆلیسەوە بەگوێرەی بڕگەو ماددەکانیی، ئەوە کاری هەرێمەکانە.

دووەمین گۆڕەپان دادگاکانن. کەنەدا سیستمێکی دادوەریی یەکگرتووی هەیە، کە تیایدا حکومەتی ناوەندیی بەرپرسیارە لە دامەزراندن، مووچەو مانگانە، بەخششو خانەنشینی دادوەرانی دادگە باڵاکاندا، لە کاتێکدا هەرێمەکان لە دروستکردنی تەلاری دادگاکانو بەڕێوەبردنیان بەرپرسیارنو، لەهەمان کاتیشدا بەرپرسیارییەتی تەواویان هەیە بەرامبەر دادگە بەراییەکان لەهەر هەرێمێکدا.

سێهەم مەیدانی تێكەڵاوبوون بریتیە لە هێــزی خــەرجكردنی ناوەنــدو بەشداریكردنی لە نرخو تێچووی پرۆگرامەكاندا. یەكێ لــە هــەرە پانتاییــە گرنگــەكانی فیــدرالیزمی كەنــەدی ئــەو بەرنامانــەن كــە تێچــووەكانیان هابەشن، واتا، حكومەتی فیدرال پارەو پوول بۆ حكومەتكانی هەرێمــەكان دەنێرێــت بــە مەبەســتی هاوكاریكردنیــان لــە ئەنجامــدانی هەنــدێ لــە بەرپرســــیارییەتیە دەســــتوورییەكانیان. لـــــەو رووەوە، بـــــەرفراوانترین پرۆگرامــەكان پەیوەســتن بــە (تەندروســتیی، هاوكــاریی كۆمەڵایــەتی- سۆشــیالێ)و پــەروەردەی دوای قۆنــاخی دواناوەنــدیی كــە لەئێســتادا بــە بەرنامەكانی (لەشساخیی‌و گواستنەوەی سۆشیالّی كەنــەدا) وە بەســتراون. ئەم پرۆگرامە گوێزانــەوەی پــارەی كــاش (نەختینــە) وبــاج بــە گوژمــەی ساڵانەی 25 بیستو پێنج بیلیۆن دۆلاری كەنەدی دەگرێتەوە.

دسەڵاتی حكومەتی فیدرایش بۆ ئەم كارە (هێــزی خــەرجكردنی پــارە) هەر تەنها لە بەشی (91)دا روونئەكراوەتەوە، بەڵكو لــە چــەندین مــاددەی قانوونی دەستووری ساڵی 1867دا، ئەوانەی بە دەسەڵاتی باج‌و خەرجییــەوە پەیوەستن، وەرگیراوە.

دووەمین ئەنجومــەنی بــاڵای پەرلــەمانی كەنــەدا ســیناتە (the Senate) ئەمیش (105) سەدو پێنج ئەندامی هەیە كە حاكمی گشتیی دایانــدەنێت لەســەر پەســەندكردن‌و راســپاردەی ســەرەك وەزیرانــەوە، ئــەوەیش بــەپێی سیستمێكی ئالۆزی نوێنەرایەتیكردنی هەرێمایەتی‌و رەچــاوكردنی لایــەنی

سیاسی- (زۆربەی کات لە پاداشتی دڵسۆزییو خزمەتگوزاری بۆ حزبی دەسەڵاتدار) ەوە دەبێت.

قانوون دەبێ بە هەردوو ئەنجومەنی گشتییو سیناتدا تێپەڕبێت، لە راستییدا مافی ڤیتۆ (رەتکردنەوە) بە ئەنجومەنی سینات دراوە، وەلێ، بە کردەوە زۆر کەم ئەو دەسەڵاتەی خۆیی پیادە کردووەو، پێش ناچێت بشێکات. وەك ئەنجومەنێکی دانراو زیاتر لەوەی هەڵبژرێردراوبێت، بەشێوەیەکی سەرەکیی بۆتە ئەنجومەنێك بۆ دەسەڵاتی سەرەك وەزیرەکان قۆرخکراوە،و بەم پێیەش هیچ رەوایەتییەکی (شەرعییەتی) دیموکراتیی بۆنییە.

تا ئێستا زۆران پێشنیاز بۆ هەموارکردنی ئەم سیناتە پێشکەش کراوە، بەتایبەتی بۆ ئەوەی بەشێوازی هەڵبژاردن پێك بهێنرێتو بکرێت بە دەنگێکی کاریگەر بۆ هەرێمەکان لەنێو حکومەتی فیدراڵدا کەچی هیچ هەموارکردنێکی بۆ ئەنجام نەدراوە.

هەتا ساڵی 1949 کۆمیتەی دادگەریی بەریتانیی کە بەشێکە لە (ئەنجومەنی لۆرداتی بەریتانیایی) باڵاترین دەسەڵاتێك بووە قانوونی دەستووریی کەنەدای خستۆتە واری پراکتیکەوەو، ناکۆکیەکانی نێوان هەردووك حکومەتەکانی یەکلاییکردۆتەوە. هەر لەو ساڵەوە هیچی تر داواکاریی بۆ ئەم کۆمیتەیە بەرزنەکرایەوەو، لەو مێژووەوە (دادگەی باڵای کەنەدی) بووەتە تاکە دەسەڵاتی دادوەریی، ئەوەیش بەپێی (ئەنجومەنی

یاسادانانی فیدرالی)یەوە دامەزرێنراوە نەك بەگوێرەی بڕگـەو ماددەیـەکی دەسـتووریی‌و، دادوەرەکانیشـی تـەنها لەلایـەن حکومـەتی کەنـەداوە دادەمەزرێنرێن، بەبێ هیچ ڕۆلێکـی فـەرمیی هەرێمایـەتی لـەم کـارەدا، ئەگەرچی بەگشتیی دادوەران لەسەر بنەمای ڕێوشوێنی هەرێمایـەتی دێنـە دامەزراندن.

هەرچەند دەستوور بە پیرۆز راگیراوە، قانوونی دەسـتووری سـاڵی 1982 ریگەی بۆ هەموارکردنی دیاریکردووە، بەم شێوەیە هەموارکردنی دەستوور بوو بە کارێکی کردەنی بەبێ گەڕانەوە بۆ پەرلـەمانیی بـەریتانیایی‌و، بـۆ هەموارکردنەکەیش پێنج شێواز بەگوێرەی بابەتەکانی لە ئاراردان.

بەڵام بەگشـتیی هەموارکردنەکـە پێویسـتیی بـە پەسـەندکردن هەیـە لەلایـەن پەرلـەمانی کەنـەداوە، لەگـەڵ پەسـەندکردنی حـەوت لـە دە ئەنجوومەنەکانی هەرێمەکاندا، کە بەیەکەوە لانی کەم ڕێژەی 50٪ لەسـەدا پەنجای دانیشتووانانیان هەبێت.

2- هێزی جووڵێنەری رامیاریی سەردەم

لە دەیەی رابردوودا ئەو ریفراندۆمـەی لەمـەڕ سـەربەخۆیی لـەمانگی تەشرینیی یەکەمی ساڵی 1995 لە ناوچەی (کویبیك) سازدرا، گرنگتـرین رووداو بوو لە فیدراسیۆنی کەنەدیدا ڕوویدا.

جـــودا خوازەکـــان بەڕێژەیـــەکی زۆر کـــەم دۆڕان‌و ئەوانـــەی دژی جودابوونەوەی هەرێمەکە لە کەنەدا بـوون بـەکۆی 50.6٪ لەسـەدا پـەنجاو

پۆینت شەشی دەنگەکگان بردیانەوە. راپرسییەکە زنجیرەیەك تەقینەوەی رامیاریی- گەورەو بچووك- لە سیستمی سیاسیی کەنەدادا بەرپاکرد. وەك دەرئەنجامێك، ژاك پاریزۆ- سەرەك وەزیرانی کویبیك دەستی لەکارکێشایەوەو، لوسیان بووچارد شوێنەکەی گرتەوە. بووچارد تا ئەو ساتە سەرۆکی حزبی (بلۆك کویبیکوا) بوو، کە خوشکە حزبی (پارتی کویبیکوا)یە لەسەر ئاستی فیدراڵیدا.

دەرەنجامێکی راستەوخۆی دیکەی ریفراندۆکەمە ئەوەبوو کە سەرەك وەزیران کریستیان ڕێگەی بۆ تێپەڕاندنی دوو بڕیاری پەرلەمانی خۆشکرد- یەکێکیان ناساندنی (کویبیك)ە وەك کۆمەڵگەیەکی دیارو جیاوازی تایبەتو، ئەویتریان بەڵێندان بە پێدانی مافی (ڤیتۆ)یەك لەسەر بنەمای (ئەمری واقیع) بۆ کویبیك لەهەر هەموارکردنێکی دەستووریی لە ئاییندەدا. هەروەها حکومەتی فیدرال بەرپرسیارییەتی چەندین بواری رامیاریی بۆ هەرێمەکان گوێزایەوە، بەشێوەیەکی سەرەکیی هی ئەو بابەتانەی زەمانێکی درێژو لەمێژە جێی بایەخپێدانی حکومەتە یەك لەدوا یەکەکانی (کویبیك) بوونە.

بۆ رەواندنەوەو نەهێڵانی ئاژاوەی گشتیی لە (کویبیك) دەربارەی دەرەنجامەکانی هەر ریفراندۆمێکی پۆزەتیڤ لە ئاییندەدا، حکومەتی ناوەند پرسیاری لە (دادگەی باڵای کەنەدا) کردووە، ڕوونی بکاتەوە ئایا (کویبیك) بە حوکمی هیچ یاسایەکی نێوخۆیی یان نێودەوڵەتییەوە، ئەو

مافەی هەبووە یەك لایەنە جودابێتەوە (لە کەنەدا)؟ جێگەی سەرسوڕمان نییە کە (دادگە) لە رایەکی خۆیدا لە مانگی ئابی (1998) گوتوویەتی(کویبیك) ئەو جۆرە مافەی نەبووەو، جیابوونەوەی هەر هەرێمێك پێویست بە گفتوگۆ دەکات لەبەر ڕۆشنایی ماددەکانی پەیوەست بە هەموارکردنی دەستووری کەنەدادا.

لەوەیش سەیرتر (دادگە)کە روونیکردەوە کە دەنگدانێکی بەهێزی کاریگەر لەسەر (پرسیارێکی روون) لە راپرسیەکی داهاتووی (کویبیك)دا دەخوازێ کە حکومەتی فیدراڵو هەرێمەکانی تر گفتوگۆی ئەم بابەتە لەگەڵ (کویبیك)دا ئەنجام بدەن.

جا، بە جەختکردنی (دادگە) لەسەر پێویستی هەبوونی دەنگدانێکی روونو پرسێکی روون، حکومەتی فیدراڵ پڕۆژە یاسایەکی بەناوی (Clarity Bill)- یاسای روونکردنەوەی هەڵوێست- لە پەرلەمانی کەنەداوە دەرچوواند. ئەم قانوونە ئەم هەنگاوانە دیاردەکات کە بەهۆیانەوە (ئۆتاوا) بڕیاری ئەوە بدات پرسیارو کێشەی راپرسییەکی ئایندەو، ئەو دەنگی زۆرینەیەی بەدەستی دەهێنێت راستو (روون) دەبن.

کەچی (کویبیك) لەلای خۆیەوە بە بڕگەیەکی یاسایی کە هەڵوێستی حکومەتی فیدراڵ رەتدەکاتەوە، وەرامی دایەوە. سەیرە، لە کاتێکدا ئەم رووداوانەی پاش راپرسییەکە روویاندەدا، دانیشتووانانی کویبیك گرنگیی پێدانو سەرنجی خۆیانیان لە مەسەلەی جیابوونەوەوە دەگوێزایەوە بۆ

بابەتگەلی دیکەی جوداواز. هیماو ئاماژە روونەکانی حکومـەتی فیـدرال کاریگەری ئێجگار کەمیان بەسەر رای گشتی (کوییبیکیەکانـەوە) هـەبوو، هەروەك راوێژو رێنماییەکانی دادگەی باڵاو (قانوونی کلاریتـی) کـەمترین کاردانەوەو بایەخپێدانیان بەدوادا نەهات.

راستە، (حزبـی کوییبیکـوا) بـە سـەرۆکایەتی (لوسـیان بووچـارد) لـە دووبـــارە هەڵبژاردنـــەوەی هەرێمایەتیـــدا بردیانـــەوە بـــەڵام، لیبرالـــە فیدراڵییـــەکانیش بـــە رابەرایـــەتی (ژان کرێتیـــان) ســـاڵی 1997 هـــەمان سەرکەوتنیان بەدەستهێنا.

وا پێدەچوو، وەك ئەوەی کوییبیکییەکانیش بەشێوەی کەنەدییەکانی تـر بڕیـاری ئـەوەیان دابووبێـت نێـوەی دووەمـی سـاڵەکانی نـەوەدەکان بـۆ کۆنترۆڵکردنی کاروبارەکانی دارایی فیدراڵیی‌و هەرێمایەتی تەرخانبکرێت. هـەردوو حکومەتـە فیـدراڵی‌و هەرێمایەتییـەکان بەرنامـەیان داڕشـتبوو بەنیازی کەمکردنەوەی بودجەی دارایی، لەپێناو هەوڵـدان بـۆ نەهێشـتنی کورتهێنـانی بودجـەکانیان (عجـز الميزانيـە) و کەمکردنـەوەی قـەردە کەڵەکەبووەکانی سەریانەوە بەو ئامانجەی وڵاتـیش‌و هەرێمـەکانیش بخەنـە دۆخێکەوە بتوانێت بچێتە نێو بەربەرەکانێ‌و کێبڕکێـێ نێـو دەوڵەتییـەوە. پێوەندییە نێوحکومەتییەکانی ئەم ماوەیەی چاکسازیی دارایـی زۆر لـەوە کەمتر بوون کـە چـاوەڕواندەکرا- بـە بـڕین‌و کەمکردنـەوەی باربووەکـانی

فیدرالی بۆ هەرێمەکانو بەرپرسیاریەتیکردنیان لە بـەخۆگرتنی بـارگرانیی پرۆگرامە بەها زۆرەکاندا.

بەڵام، لە ئێستادا بارودۆخی دارایی زۆر باشتربووەو حکومەتی فیدراڵو زۆر لە حکومەتەکانی هەرێمەکان لە وەزعی زۆر باشـتردان، کەچـی، هـیچ ئاماژەیـەك بـۆ بوژاندنـەوەی هەسـتی نەتەوەپەرسـتیی (نەشـنالیزمی) کوییبکی لە ئارادانییـە. بـۆ درك کـردنیش بـەو سسـتبوونەوەی هەسـتی نەتەوەپەرستیی دەکرێ تەنها سەرنجی سێ رووداوی رامیاریی هەرە گـرنگ بدرێت: یەکەمیان شکستەکەی هەڵبژاردنی سەرتاسـەری سـاڵی (2000)ە، کە (ژان کریتیان)و (حزبـی لیـبرال)ی بـۆ جـاری سـێهەم هێنایـەوە سـەر دەسـەڵات. ئەمـەیش گرنگـە کـە (لیبرالیـەکان) کـە (کریتیـان) ئـەو سیاسەتمەدارەی لەلایـەن زۆران لـە کوییبکـە فەرەنسـیزمانەکانەوە رێـزی کەمتری لـێگیراوە، رابەرایـەتییان دەکـات، کورسـیی زۆریـان لـە خـودی (کوییبیـك)دا بەدەسـتهێناو، لەچـاو (بـلاك کوییبیـە) جوداخوازەکانـەوە رادەیەکی بەرزتریان دەنگی جەماوەر مسـۆگەرکردبوو. دەرەنجـام (لوسـیان بووچـــارد) لەســـەرتای ســـاڵی 2001دا وەك ســـەرۆکی (کوییبیـــك) دەستلەکارکێشانەوەی خۆی راگەیاندو، یـەکێکی لـەم توندڕۆتر (بێرنـارد لاندری)جێگەکەی گرتەوە، ئـەمیش بـەهیوای ئـەوەبوو دووبـارە بلێسـەی گیانی دەسـەڵاتداریەتی بگەشـێنێتەوە، یـان لانـی کـەم پێگـەی (پـارتی کوییبیکوا) لە حوکمدا بپارێزێت.

سەرەك (لاندری) بانگەشەی بۆ هەڵبژاردنێكی هەرێمایەتی كرد لە 14ی نیسانی (2003) كە بووە هۆی دووەم ڕووداوی هەرە بایەخداری سیاسی. هەڵبژاردنەكەی كویبیك بەشكستخواردنی (پارتی كویبیكوا) لە دوای دوو خولی حوكمڕانیی تەواو بوو. هەروەكو بوو بەهۆی هەڵبژاردنی (پارتی لیبرال) بە سەرۆكایەتی (ژان كارێست)ی فیدرالیخوازی (فیدرالیست) روو هەڵماڵدراو.

لیبرالیەكان لەكۆی (125) كورسیی لە (ئەنجوومەنی نیشتمانیی) (76) حەفتاو شەش كورسییان بەدەستهێناو، پارتی (كویبیكوا) (45) چلو پێنجو پارتی نەتەوەیی میانڕۆ بەناوی (بزاڤی دیموكراتی كویبیك) چوار كورسییەكەی كە مابووەوە. پێدەچێ دەنگدەرانی كویبیك ئامادەبووبن پرسی نەتەوەیی وەلاوە بنێننو چارەنووسی خۆیانیان رادەستی سەركردایەتییەكی سیاسی ئەوەتۆ كردبێت كە چالاكییەكانیان بەچڕیی ئاراستە بكەن بۆ بابەتگەلی ئاساییو پەیوەست بە سیاسەتی گشتیی وەكو بەڕێوەبردنی دارایی (ئابووریی)، كاروباری تەندروستیی، پەروەردە، فەرمانڕەوایی كردنی شارەوانییو شتی تری لەو جۆرانەوە.

سێهەم ڕووداو ڕۆژی 12ی كانوونی یەكەمی ساڵی 2003 روویداوە، كە (ژان كریتیان)ی سەرەك وەزیرانی كەنەدا دەستی لەكاركێشایەوەو، (پۆڵ مارتین) شوێنی گرتەوە. دووركەوتنەوەی (كریتیان) لە شانۆی سیاسەتەوە دەستنیشانی سەرهەڵدانی نەوەیەكی نوێی سەركردایەتی سیاسی دەكات

کە بەلایانەوە چیتر نەتەوەپەرستیی کویبیك تاکە تـوخمی (رەگـەز) هـەرە گرنگ نییـە کـە جیهانبینیـان رەنگڕێـژ بکـات. پـۆڵ مـارتین، هەرچـەن سیاسـەتمەدارێکی فیدراڵییـە بـەلام لـە بەرامبـەر بزووتنـەوەی نەتـەوەیی کویبیکدا لەوەی پێشـتری خـۆی ئاسـوودەترو سـۆزدارترە. هـەروەك چـۆن سەرەك وەزیر (ژان کارێست)ی بەرەگەز (کویبیك) لە (بێرنـارد لانـدری)ی پێشەخۆی زۆر زیاتر سۆزداری کەنەداو فیدرالیزمی کەنەدییە.

وەرچەرخانی بەیەکەوەی سەرکردایەتی سیاسیی لەزۆران لە هەرێمەکانی تریشدا وایکردووە بڕوا بە خەڵك بێنێت کە کەنەدا خەریکە پێوەندیـە نێـو حکومەتییەکان شێوەزارگەلی جوداواز لەخۆبگرن.

وەختێ بەهاتنەسەرکاری سەرەك وەزیرانێکی نوێ ئەگەری هاتنەکایـەی پلەیەکی فیدرالییەتی هەرەوەزیی (هاوکاریکار) کە پێشتر نەبینراوە، دێتـە ئاراوە، نابێ چاوەڕوانیی ئەوە بکرێت کە هەر شـتێك شـیرینیو رۆشـنایی دەبەخشێت، لەگەڵ ئەمەشدا دەشێت بابەتـەکانو شـێوازی تاوتوێکردنیـان بەتەواوی جیاوازو گۆڕاو ببێت.

سەرەڕای ئەمانەیش، وا دێتە بەرچاو کە ئاوارەییو هەستی نـامۆبوونی ناوچەیی لە خۆرئاوای کەنەدادا پێویست بە بایەخپێدانو بەتەنگەوە هاتنی حکومەتی نیشتمانییو ناوەندیی کەنەدا دەکات لە ساڵانی داهاتودا.

بەهۆی دەرگە لەسەر داخستنیانو رێگەی هاتنەژوورەوەی نێو دەسەڵاتی نیشتمانیی لێگرتنیان لەوەتای شکستهێنانی حزبی پارێزگارە پێشـکەوتوو

خوازەکان لە هەڵبژاردنــە سەرتاســەرییەکەی ســاڵی 1993وە، خــەڵکان لــە هەرێمــەکانی خۆرئــاوای کەنــەدا بــە تونــدی نیشــانگەلی ناهومێــدییو بێزاربوونو نارەزایی سەبارەت بە پرۆسەی فیدراسـیۆن دەردەبـڕن، چـونکە ئەوان وای بۆ دەچن کە بەرژەوەندییو خواستە سـەرەکییەکانیان بەتـەواوی پشتگوێ دەخات.

لەم لایەنەوە، گرنگیپێـدانی لەمێژینـەی بـە کوبیـكو پێگەکـەی لـە مێژووی کەنەدادا هـەر بـای ئەوەنـدە هاوکـاربووە کـە سـەرجەم بـیروڕاو ئارەزووێك بۆ چاکسازیی (بۆ نموونە چاکسازیی ئەنجوومـەنی سـینات) بـە مــەیلی بەرتەســککردنەوەی ســنورەکانی وڵات ســەبارەت بــە کوییــك لێکدەدرێتەوە.

بەمەبەستی هەوڵدان بۆ دامەزرانـدنی (حزبێکـی سیاسـی کۆنـەپارێزی نەتەوەیی) نوێ لە کەنــەدا لــە پاشماوەکــانی (حزبــی هاوبەنــدیی)و حزبــی (پارێزگارە پێشکەوتنخوازە) کزبووەکانو، بۆ ئەوەی سەرکەوتوویش بێـت، دەبــووا دەنگــدەران جێگیرەوەیــەکی رامیــاریی نیشــتمانیان لــەجیاتی (لیبرالیەکان) پێشکەش بکرابوایە، ئەوانەی لـەماوەی دەیـەی پێشـووتردا سوودێکی زۆریان وەرگرتبوو لەوەی کە تەنها تاکە داخوازییەکی نەتـەوەیی فرەوانیان هەبووە.

لەکۆتاییـدا، دەرەنجـام شـوێنو پێگـەی دانیشـتووانە رەسـەنەکان لـە کۆمەڵگەی کەنەدیدا لەسـەر مانـەوەی وەك کێشـەو گرفتێکـی پڕئـازارو

چارەسەرنەکراو بەردەوام دەبێتو، کاریگەریی ئاشکرای بەسەر دیاریکردنی شێوازی پەرەئەستاندنو بەرەو پێشڤەچوونی فیدرالیزمی کەنەدیی دەبێت لە پاشەڕۆژدا.

دانوستاندن لەمەڕ داواکاریی بۆ زەوی‌و، مافەکانی ڕێککەوتنامە، شان بەشانی بڕیارەکانی دادگە باڵاکانی پەیوەست بەم بابەتانەوە، لە ئێستاوە کاریگەریان لەسەر چۆنیەتی بۆچوونو تێگەیشتنی کەنەدییەکانەوە لەبارەی سیستەمە سیاسی‌و دەستوورییەکەیان بەدیارکەوتووە ، هەروەکو خواستی باڵای خەڵکە ڕەسەنەکان بۆ حوکمی خۆکردن (خۆبەڕێوەبردن)، هەموو ئەمانە ئەگەری سەرهەڵدانو هاتنە ئاراوەی شێوازێکی سێهەمی فەرمانڕەوایەتی (حکومەت) یان لە فیدرالیزمی کەنەدییدا زیاتر کردووە.

ئەگەرچی سرووشتی ئەو شتانەی بۆ فیدراسیۆنی کەنەدیی بەڕێوەن تا ئێستێ بە تەواوی دیارو روون نییە، وەلێ، شتێکی ئاشکرایە کە (سیاسەتو فیدرالیزم) لە سەدەی تازەدا بەشێوەیەکی زۆر هەستپێکراو جوداواز دەبێت لەوەی لە رابردووی نزیکداو تا ئێستا کەنەدییەکان ناسیویانەو پێی ئاشنابوونە..

خشتەی (1)

هێما رامیاریی و جوگرافییەکان

شاری پایتەخت ئۆتاوا

ژمارەو جۆری یەکە پێکهێنەرەکان	(10) دە هەرێم (ئەلبێرتا، کۆلۆمبیای بەریتانیی، مانیتۆبا، نیوبرونززیك، نیوفاوندلەندو لابرادۆر، نۆڤاسکۆتیا، ئۆنتاریۆ، دوورگەی شازادە ئیدوارد، کویبیك، ساسکاچوان، (30) سی ناوچە: ناوچەکانی خۆرئاوا، نووناڤوت یوکۆن.
زمانە فەرمییەکان	ئینگلیزیی و فەرەنسی
رووبەر	9.984.670 کم2
رووبەر/ مەزنترین یەکەی پێکهێنەر	کویبیك- 1.542.056 کم2
رووبەر/ بچووکترین یەکەی پێکهێنەر	دوورگەی شازادە ئیدوارد- 5.660کم2
کۆی دانیشتووانان	31.559.186 (نیسانی 2003)
ژمارەی دانیشتووانانی یەکە پێکهێنەرەکان (رێژەی سەدی بۆ کۆی گشتیی دانیشتووانان)	ئۆنتاریۆ (38.4٪)، کویبیك (23.7٪) کۆلۆمبیای بریتانیی (13.2٪)، ئەلبیرتا (9.9٪)، مانیتۆبا (3.7٪)، ساسکاچوان (3.2٪)، نۆڤا سکۆتیا (3٪)، نیو برونزویك (2.4٪)، نیوفاوندلاندو لابرادۆر (1.7٪)، دوورگەی شازادە ئیدوارد (0.4٪)، نۆرثوێست تێرِنتۆریز (ناوچەکانی خۆرئاوا) (0.13٪) بۆکۆن (0.10٪)و نووناڤوت (0.09٪).
سیستمی رامیاریی- فیدراڵی	فیدراسیۆن- سیستمی پەرلەمانتاری
سەرۆکی دەوڵەت- فیدراڵ	شاژن ئەلیزابیسی دووەم. نوێنەری شاژن

	لەكەنەدا حاكمى گشتيى، لە ئێستادا (ئەدريان كلاركسۆن)ە كە شاژن لەسەر پەسەندكردنو راسپاردنى سەرەك وەزيرانەوە دامەزراندووە.
سەرۆكى حكومەت- فيدراڵ	سەرك وەزيران پۆل مارتن (2003/12/12) پارتى ليبرالى كەنەدا، سەرۆكى پارتەكەو زۆرينەى كورسييەكانى ئەنجومەنى نوێنەران بە دەنگدانى گەل بۆ خولێكى پێنج ساڵەى پەرلەمان كە دەكرێ نوێش بكرێتەوە، هەڵبژێردراوە.
پێكهاتەى حكومەت- فيدرالى	پەرلەمانيى دوو (upper House) ئەنجومەنيى ئەنجومەنى باڵا- سينات، 105 ئەندام، لەسەر بنەمايەكى هەرێمايەتىو بە ئامۆژگاريى سەرەك وەزيران لەلايەن حاكمى گشتييەوە دادەنرێن. تا تەمەنى (75)ساڵى لە فەرمان دەمێننەوە. (lower House- House of commons) لقى ئەنجومەنى نوێنەرانى پەرلەمان ئەنجومەنى نوێنەران (301) ئەندام، لە پێكهاتە تاكەكاندا وەك تاك ئەندام بۆ خولێكى پێنج ساڵەيى قابيلى تازەكردنەوە، هەڵدەبژێردرێن.
ژمارەى نوێنەران لە لقى ئەنجوومەنى نوێنەرانى پەرلەمانى حكومەتى فيدرالى خاوەن يەكەى پێكهێنەرى زۆرترين دانيشتووانان	ئۆنتاريۆ- 103 نوێنەر

ژمارەی نوێنەران لە لقی ئەنجومەنی نوێنەرانی پەرلەمانی حکومەتی فیدراڵی خاوەن یەکەی پێکهێنەری کەمترین دانیشتووانان	دوورگەی پرینس (شازادە) ئیدوراد (4) تەنها چوار نوێنەر
دابەشبوونی نوێنەرایەتیکردن لە (Upper house)ی حکومەتی فیدرالدا	ئەنجوومەنی سینات زێتر لەسەر نوێنەرایەتیکردنی هەرێمایەتی (تا ئەوەی ناوچەیی) دامەزراوە بەم شێوەیە: 24 ئەندامیان لە ناوچەکانی ماریتایم (Maritime) (نیو برونزویك، نۆڤاسکۆتیاو دوورگەی شازادە ئیدوارد)، 24 یان لەکوییبیك، 24یان لە (ئۆنتاریۆ)و 24یشیان لە ناوچەکانی خۆرئاوا (ئەلبێرتا، کۆلۆمبیای بریتانیی، مانیتۆبا،و ساسکاچوان)، 6شەش کەسیان لە (نیوفاوندلاندو لابرادۆر) و (1) ئەندامێکیش لە هەریەك لە تێریتۆرییەکانەوە، دێن.
دابەشبوونی هێزو دەسەڵاتەکان	دەستوور 29 دەسەڵاتی دیاریکردووە کە سەر بە حکومەتی فیدراڵن و، ئەمانە لەخۆدەگرن: (باج و گومرگ، بەرگری، پاراستنی نیشتمان، بازرگانی، یاسای تاوانکاریی، هاوسەرگیریی و تەلاقدان، پارەو دراو، مافی سکە لێدان (دەرکردنی پارەی وردە). مافی چاپکردن (پەرتووك و بەرهەمی بلاوکراوە) پێدانی مافی داهێنان (براءة لإختراع)و خزمەتگوزارییە سەرتاسەرییەکانی ولات. ناوچەکان

	دەسەڵاتی دیاریکراویان بەسەر (16) شانزدە بابەتدا هەیە وەکو: باج‌و گومرگی راستەوخۆ لەناوچەکەدا، پەروەردە، موڵکایەتی‌و مافە شارستانییەکان لە ناوچەکەدا، لەگەل بەڕێوەبردنی دادوەریی لە ناوچەکەدا. حکومەتی فیدرال‌و ناوچەکان دەشێت سەبارەت بە کشتوکاڵ‌و کۆچکردن‌و، هەروەها خانەنشینی‌و دەسکەوتی زیادە یاسای هاوبەش دەربچوێنن.
دەسەڵاتەکانی پتر	ئەم دەسەڵاتانە بۆ حکومەتی فیدراڵ دەگەڕێتەوە.
دادگەی دەستووریی (بالاترین دادگەی پەیوەست بە بابەتە دەستوورییەکان)	دادگەی بەرزی کەنەدا لە (9) نۆ دادوەر بە سەرۆکایەتی دادوەرێکی سەرەکیی پێکدێت بە راسپاردەو پەسەندکردنی سەرەك وەزیران لەلایەن حاکمی گشتییەوە دامەزرێنراون.
سیستمی سیاسیی یەکە پێکهێنەرەکان	یەك ئەنجومەنی یاسایی هەیە: ئەنجومەنی یاسادانان/ ئەنجومەنی یاسازیی ئەندامان راستەوخۆ هەڵبژێردراون بۆ خزمەتکردن لە خولێکی کە لە 5 پێنج ساڵ زیاتر نەبێت‌و قابیلی تازەکردنەوەیە.
سەرۆکی حکومەت- یەکە پێکهێنەرەکان	سەرۆکی دەوڵەت، نوێنەری شاژن وەك جێگری حاکمی گشتیی ئاماژەی پێدەکرێت، لەسەر راسپاردەو راوێژی سەرەك وەزیرانەوە حاکمی گشتیی دایدەمەزرێنێت. سەرۆکی حکومەت، سەرەك وەزیر، سەرکردەی ئەو حزبەی زۆرینەی کورسیەکانی ئەنجومەنی یاسادانانی هەبێت،

بۆ خولێکی زورتر نەبێ لە 5 پێنج ساڵانو قابیلی نوێکردنەوە بێت، لە پۆستەکەیدا دەمێنێتەوە.	

خشتەی (2)

هێماو ئاماژە ئابووریی و کۆمەڵایەتییەکان

GDP کۆی داهاتی گشتیی ساڵانە	940.1 بیلیۆن دۆلاری ئەمریکی (2002)
پیشکی تاك لە داهات	29.900 دۆلاری ئەمریکی (2002)
قەردی نیشتمانیی (دەرەوە)	1.9 بیلیۆن دۆلاری ئەمریکی
Sub- national debt قەردی لاوەکی (ناراستەوخۆ) نیشتمانیی	158.9 بیلیۆن دۆلاری ئەمریکی
ڕێژەی بێکاریی نیشتمانیی	7.4٪ (کانوونی یەکەمی 2003)
یەکەی پێکهێنەر خاوەن بەرزترین ڕێژەی بێکاریی	نیوفاوندلاندو لابرادۆر- 16.7٪
یەکەی پێکهێنەر خاوەن نزمترین ڕێژەی بێکاریی	مانیتۆبا 5٪
ڕێژەی خوێندەواری هەرزەکاران	99٪
خەرجیی نەتەوەیی لەسەر پەروەردە وەك ڕێژەی سەدی	5.5٪ لەکۆی گشتی بودجە
هیوای ژیان بەساڵ	79.2
داهاتی حکومەتی فیدراڵ لە	138 بیلیۆن دۆلاری ئەمریکی

گومرگو سەرچاوەگەلی هاوپێوەند	(2003)
داهاتی (4)یەکە پێکهێنەرەکان لە گومرگو سەرچاوە هاوشێوەکان	176.7 بیلیۆن دۆلاری ئەمریکی (2003)
یارمەتییەکانی فیدراڵ بۆ یەکە پێکهاتەکان	37 بیلیۆن دۆلاری ئەمریکی (2003)
میکانیزمەکانی هاوسەنگی (یەکسانی) کردن	سێ میکانیزمەی سەرەکیی بۆ هاوسەنگیو یەکسانی کردنی ئاسۆیی لەنێوان ناوچەکاندا هەنە: بەرنامەی تەندروستییو یارمەتیدانی کۆمەڵایەتی (سۆشیال)ی کەنەدی، هاوکاریی لەسەر بنەمای ستاندەردی پێنج ناوچەیی هەروەها دەزگیرۆیی ناوچەیی.

سويسرا

کۆنفیدرالیەتی سویسری

نووسینی/ تۆماس ستاوفەرو نیکۆل تۆپەرڤیان

1- دیرۆك‌و پەرە ئەستاندنی فیدرالیزم

سویسرا وڵاتێکی (7.2) ملیۆن کەسییە لە نێوەڕاستی ئەوروپادا. دراوسێکانی بریتین لە ئەڵمانیا، نەمسا، لیختنشاین، ئیتالیاو فەرەنسا. لەساڵی (1848)ەوە بووەتە فیدرالیی‌و، دەزگە فیدرالییەکانی سەڵماندوویانە کە وڵات توانیویە لە رووی سیاسییەوە شێوەگەلی هەمەجۆرو جوداواز رابێنێت. بەدرێژایی مێژوو هەر (26) کانتۆن‌و نزیکەی (3000) سێ هەزار کۆمیونەکانی توانیویانە دابونەریت‌و کەلتووری خۆیان ئاوەها گەشە پێ بدەن کە سویسرا، لەرابردووو لەئێستەیشدا بەگوێرەی هەریم‌و کانتۆن‌و کۆمیونەکانی خاوەنی فەرهەنگ‌و کەلتووری فرەیی بووەو هەر وایش ماوەتەوە. سویسرا وەکو وڵات هەوڵێنەداوە سەرجەم دانیشتووانەکانی بکاتە یەك، هەروەکو هەوڵی ئەوەشی نەداوە بەپێی هێڵی زمانەوانیی‌و ئایینی‌و فەرهەنگەکانەوە جوداوازییان لەنێواندا بکات، ئەگەرچی هەندێ لە کانتۆنەکانی ئەمەیان کردووە. خاڵی دەسپێکی فەرمیی مێژووی سویسرا بۆ ساڵی (1291) دەگەڕێتەوە. لەو ساڵەدا سێ

کانتۆن (ئێستێ بە (Orte) ناودەبرێن) ڕێککەوتننامەیەکیان ئیمزاکردو یەکەیەکی بەرگرییان دامەزراند، پابەند بە سیستەمێکی ناوبژیوانیکردن لەکاتی پەیدابوونی ناکۆکی لەنێوان کانتۆنەکاندا. یەکێتییەکە بەو مەبەستەبوو رێ بە دەستدرێژیی دەرەکی نەدات و هاوسەنگیی هێز لەنێوان کانتۆنە ئەندامەکانیدا دەستەبەر بکات. ئەوجا چەند کانتۆنی دیکەش بە بەستنی ڕێککەوتننامەی دواتر هاتنە نێو یەکێتییەکەوەو، بوو بەهۆی پەرەسەندنی فیدراسیۆنێك کە لەسەر بنەمای سیستەمێکی ڕێککەوتندا دامەزرێنرابوو. کۆنفیدراسیۆنەکە دەبوا ئەوەندی پێویستی دەکرد هاوکاریی و یارمەتی بۆ داکۆکیی و بەرگریکردن لە سەروەریی سویسرا دابین بکات، شان بەشانی پاراستنو چەسپاندنی دەسەڵاتو سەربەخۆیی کانتۆنەکانیشی.

لەکۆتایی سەدەی هەژدەهەمدا نوێکردنەوە لەوڵاتانی دراوسێدا لەژێر کاریگەریی بیروباوەڕەکانی شۆڕشی فەرەنسییدا داواکاریی گەرمو بەپەلەی بۆ هەندێ مەرکەزییەتو تازەگەریی لە سویسرادا هێنایە ئاراوە. ساڵی 1798 هێزەکانی فەرەنسا بەسەرکردایەتی (ناپلیۆن) سویسرای داگیرکردو دەوڵەتێکی (مەرکەزی) لەشێوەی ئەوەی فەرەنسادا دامەزراند. کانتۆنەکان بۆ یەکەگەلی بەڕێوەبردنی یەکسان گۆڕدران وەلێ، سویسرا سەلماندی کە وەکو دەوڵەتێکی ناوەندیی ناشێ ببرێت بەڕێوەو، ناپلیۆن سیستەمی کانتۆنیی بۆ گێڕایەوەو سیستەمێکی فیدراڵیی لە سویسرادا خستەڕوو.

ئەمەو، دوای تێکشکانی ناپلیۆن سویسرییەکان دووبارە دەنگیان بۆ کۆنفیدراسیۆنێکی شلۆقو خاو دایەوە ئەوەبوو لە کۆنگرەی ڤییەنادا ساڵی 1815 سنوورەکانی سویسرا دیاریکرانو بێ لایەنیی ولاتیش بڕیاری لێدرا.

کاتێك زۆر لە کانتۆنە (پڕۆتستانتەکان) حکومەتگەلی کۆماریی پێشکەوتنخوازیان پەسەندکرد، لە کانتۆنەکانی دیکەدا، کە (کاسۆلیکەکان) تیایاندا بالآدەست بوون، خانەوادە دەوڵەمەندو دەسەلآتدارە دێرینەکان دامودەزگەی دەسەلآتی کۆنەپارێزیان دامەزراندەوە. کانتۆنە پێشکەوتنخوازەکان هەوڵیان بۆ دیموکراتیزەکردنو بەرەو مەرکەزییەت بردنی یەکێتییەکە دەدا. جا، کانتۆنە کۆنەپارێزەکان (بەزۆری کاسۆلیك)، بە مەبەستی سنووردارکردنی هەژموونی کانتۆنە پێشکەوتخوازەکان (بەزۆری پرۆتسیتانەکان) یەکێتییەکی نهێنییان دامەزراند (Sanderbund) ئەم کارە ڕێککەوتنەکەی فیدراسیۆنی هەژاند. وەختێ یەکێتییەکە ئاشکراکراو کانتۆنە کاسۆلیکەکان رازی نەبوون هەڵیوەشێننەوە، کانتۆنە پرۆتستانتەکان بە زەبری هێز هەڵیانوەشاندەوە.

ساڵی (1847) وەك ساڵی (شەڕی ناوخۆیی) چووە ناو مێژووی سویسراوە، ئەو شەڕەی بە تێکشکاندنی کانتۆنە کاسۆلیکەکان کۆتایی هات.

ســـاڵی 1848 دانیشـــتووانو کانتۆنـــەکانی سویســـرا دەســـتوورێکی فیدڕالییان پەسەندکرد. ئەم دەستوورە سازشکردنێکی کردەنی (پڕاگماکی)

گونجاو بوو لەنێوان براوەکانو دۆڕاوەکانی شەڕی ناوخۆییدا. ئەوەبوو جۆرێك لە مەرکەزییەتی داهێناو، لەهەمان کاتدا لەڕێگەی دەستوورو سنووردارکردنی دەسەڵاتەکانی حکومەتی ناوەندەوە ڕێزگرتنی بۆ هەمەچەشنییو جوداوازیی کانتۆنەکان دابینکرد. نیشانەیەکی پراگماتیزمیی دەستوورەکە ناوە فەرمییەکەی سویسرایە کەهەر وەکو شێوە لاتینییەکەی (confoederatio Helvetica) –CH–) هێڵرایەوە بۆ ئەوەی هیچ کێشەکێشێك لەسەر ناوەکەوە دروست نەکات. ئەنجامی ئەمەیش ئەوەبوو کە وڵاتی (سویسرا) زۆرجاران پێییدەگوترێت (کۆنفیدراسیۆن) هەرچەند خۆی لە راستییدا (فیدراسیۆن)یشە.

سویسرا بە دەستووری ساڵی 1848 هەنگاوێکی مەزنو گرنگی بەرەو مۆدێرنیتە هاویشتو بووە وڵاتێکی فیدراڵیی خاوەن حوکمی هاوبەشو (فەرمانڕەوایی خۆبەڕێوەبردن کە لەسەر بنەمای دەستوور چەسپێنراوە).

تازەگەریی لەوڵات بۆ ئەوە نەبوو دانیشتووانانی بکاتە یەك چەشن (یەك ڕەنگ)، بەڵکو هەوڵیداوە نەتەوەیەکی سویسری دروست بکات بە هێلانەوەی جوداوازییو هەمەڕەنگییەکەی ئەوەی کە پێشتر لە ئارادابووە.

تێکەڵاوکردنی فەرمانڕەوایی هاوبەشو خۆبەڕێوەبردن بووە هۆکاری ئەوەی وڵاتەکە لە جوداوازییو هەمەڕەنگییەوە یەکێتییەك دروستبکات. هەرچەندە لەم چەند ساڵانەدا دەستووریشو پرۆسەی سیاسیی زێتر بەرەو پێشەوە چوونەو پەرەیان ئەستاندووەو، دوو پێداچوونەوەی گشتی بۆ

دەستوورەکە (1874، 1999) ئەنجامدراون، لەگەڵ ئەمەشەوە دیزاینە گشتییەکە هەروەك خۆی ماوەتەوە. دەستووری فیدراڵی نەخشەو بناخەی گونجاوی بۆ بەئاشتییو پێکەوە ژیانی گروپهای فەرهەنگیی، زمانەوانییو ئایینی جیاواز فەراهەمکردووە.

2- ماددەو مەرجە دەستوورییەکانی پەیوەست بە فیدرالیزم

سویسرا فیدراسیۆنێکە لە (26) کانتۆن پێکهاتووە (ماددەی 1)، کەوا شەشیان بە (نیوە کانتۆن) ناو دەبرێن کە لەدابەشبوونی دێرینەی سێ کانتۆنانەوە پەیدابوونە، ئەو دابەشبوونەی بەر لە دروستبوونی فیدراسیۆنەکەوە ساڵی (1848) روویدابوو. نیو کانتۆنەکان هەمیشە هەمان پێگەی بیست کانتۆنەکانی دیکەیان هەیە (ماددەی 3)، وەلێ، لەحاڵەتی پەیوەست بە ئامرازەکانی حوکمڕانیی هاوبەش تەنها نیوەی ژمارەی نوێنەرانیان هەنە، کە ئەوە دەگەیەنێت ئەوان لە (ئەنجوومەنی ویلایەتەکان) دا لەجیاتی دوو نوێنەر تەنیا یەکێکیان دەبێت (ماددەی 150)، هەروەها نیو دەنگی کانتۆنیان هەیە ئەگەر زۆرینەی کانتۆنەکانی پێویست کرد بۆ راپرسییەك لەسەر ئاستی فیدڕالیدا 0ماددەی 142). بەگوێرەی دەستووری فیدرالیی سویسرای ساڵی 1999و، هەروەها دەستوورەکانی پێشووتریش، کانتۆنەکان سەروەریی خۆیانیان هەیە تا ئەو جێگەیەی سەروەرییەکەیان بەپێی دەستوور سنووردار کرابێت (ماددەی 3). سەروەریی لەم حاڵەتەدا واتای ئەوە دەگەیەنێت کە ئەوان مافی خۆبەڕێوەبردنیان هەیە لەنێو

سنوورەکانی کانتۆنەکانیانداو حکومەتی ناوەند لەسەری پێویستە رێز لە سەروەریی کانتۆنەکان بگرێت. لەگەڵ ئەمەشەوە ئەم سەروەرییە رەها نییە. دەستوور بە زۆران رێگاو شێوازی جوداواز سەروەریی کانتۆنەکانی سنووردار کردووە. بۆ نموونە، دەستوور مافە بنەڕەتیەکانی بۆ سەرجەم دانیشتووانانی سویسرا دابین کردووە (ماددەکانی 7- 36)و، چاوپێداخشاندنەوەی دەستووریی لەلایەن (دادگەی فیدرالیی سویسرا)وە داناوە کە چاودێریی بەسەر پاراستنی ئەو مافە ریشەییانە لەلایەن دەسەڵاتو بەرپرسانی کانتۆنەکانەوە دەکات. روونتر، سنووردارکردنی سەروەریی‌و دەسەڵاتەکانی کانتۆنەکان لە دەسەڵاتەکانی یاسادانان‌و کارگێڕیی حکومەتی ناوەندەوە سەرچاوە دەگرێ.

دابەشبوونی دەسەلات لەنێوان کۆنفیدراسیۆن (حکومەتی ناوەند)و کانتۆنەکاندا بەپێی سیستمی هێزە دیاریکراوەکانی فیدرالیدا رێکخراوە.

دەسەڵاتەکانی فیدراڵی (نێوەند) پێویستە لە دەستووری فیدراڵیدا باسکرابن. هیچ بۆشاییەك- کەلەبەر- لەنێوان قەڵەمڕەوی سەروەریی نێوەند)و هی کانتۆنەکاندا نییە. هەر مەسەلەیەکی تازەبابەت کە لە دەستووردا باسی نەکرابێت بەشێوەیەکی ئۆتۆماتیکی دەکەوێتە بازنەی دەسەڵاتەکانی کانتۆنەکانەوە(ماددەی 3).

بەم شێوەیە، ئەگەر بە تیۆریی بدوێین، ئەوا هەرگیز درز یان بۆشایی لە دابەشبوونی دەسەلاتەکاندا بەرچاو ناکەوێت. تێبینییەکی تر پەیوەستە

بە هێز بۆ دابەشکردنی دەسەڵاتەکان. مادامەکی پێداچوونەوە بە دەستوور مەسەلەیەکی فیدراڵییە (ماددەکانی 192- 195)و، دابەشبوونی دەسەلاتەکانیش تەنها لە دەستوورەوە سەرچاوە دەگرێت، بۆیەکا پێداچوونەوە بە هێزەکان دەسەڵاتی حکومەتی فیدراڵە (نێوەند) هەرچۆنی بووە، ئەم هێزە بەمافێکی کانتۆنی لە حوکمڕانیی هاوبەشدا دیاریدەکرێت.

لەوەتای پێداچوونەوەی ساڵی (1999)ی دەستوور بە رونی ئەوەی سەپاندووە کە کۆنفیدراسیۆن (نێوەند) تەنها ئەو ئەرکانە بەجێ دەگەیەنێت کە پێویستیان بە گونجان‌و رێکخستنی هاوشێوەو گشتیی هەیە (ماددەی (2) (42)).

بەپێی ئەم قانوونەوە ناوەند لە دابەشبوونی هێزو دەسەڵاتەکان لە نێوان خۆیی‌و حکومەتەکانی کانتۆنەکاندا پشکی پاشکۆیی بوونی بەردەکوێت، بەو مانایەی نێوەند تەنها ئەو دەمە دەسەڵاتی دەبێت کە رێکخستنێکی هاوشێوەو گشتیی پێویست بکات.

ئەگەرچی بە پێداچوونەوە بەدەستووری فیدراڵیدا هەندێ چالاکیی نوێ بۆ فیدراڵ تەرخانکراوە، وەلێ ژمارەیەکی بەرچاو لەبابەتەکان لەنێو بازنەی دەسەڵاتەکانی کانتۆنەکاندا ماونەتەوە. لیستی خوارەوە چەند نموونەیەك دەخاتەڕوو کە بۆ فەرمانڕەوایەتی خۆبەڕێوەبردنی کانتۆنەکان گرنگ‌و مایەی بایەخپێدانن:-

1. دەستووری دەوڵەتی: دەرچوواندنی دەستووره دەوڵەتییەکان ئەرکی کانتۆنەکانە. ئەوان رژێمو سیستمی تایبەتی خۆیان دەستنیشان دەکەن.
2. شارەوانییەکان: هەر کانتۆنەی هێزی جوداواز دەبەخشێتە شارەوانییەکان بەڵام، هەر وەختی ئەو هێزانە خرانە نێو دەقی قانونەوە ئەو دەمە لەلایەن (دادگای فیدراڵیی سویسرا)وە گەرەنتییان پێدەردێتو بەهەمان ئەو رێگەیە دەپارێزرێن کە مافە بنەرەتییەکانی تاکەکانی پێ دەپارێزرێت.
3. پەروەردە: پەروەردە هەر لەکۆنەوە بابەتێکی سەر بە کانتۆنەکانە. کانتۆنەکان تا رادەیەکی زۆر (پرۆگرامەکان) دادەنێنو دەستەی مامۆستایان (میلاك)و تاد... دادەمەزرێنن یان، هەڵیاندەبژێرن.
4. باری گشتیی: لە سەردەمی ئاشتیو ئارامییدا، باری گشتیی هەر بەپێی دابونەریتیی کۆن بابەتێکی سەر بە کانتۆنەکان بووە.
5. رۆشنبیریی: لە هەندێ بوارانـدا نەبێت پشتگیریی کردنی چالاکییە فەرهەنگییەکانو پاراستنی کەلوپەلە کەلتوورییەکانی بە کانتۆنەکان ئەسپاردراون.
6. ژێرخان: کردنەوەو دروستکردنی جادەو شەقامو دەستەبەرکردنو پێدانی ئاوو کارەبا بە زۆریی بە ئەستۆی کانتۆنەکانەوەن.

7. باجی راستەوخۆ: كانتۆنەكان باجەكانی كە سەر بەخۆیانن بەرز دەكەنەوەو رێژەی باجو گومرگ دیاریدەكەن، لەگەڵ جۆرو بابەتی ئەو شتانەی بۆ داهاتەكانی گومرگ دەگەڕێنەوە. پرەنسیپی هاوكاریكردن دانانی قانوونیش دەگرێتەوە.

حكومەتی (ناوەند) خۆی، زۆر قانوونەكانی فیدراڵ كە لە سنووری دەسەلاتە دەستوورییەكانی خۆیدانە، پیادەیان ناكات. ئەوە كانتۆنەكانن كە لە كارپێكردنی قانوونە فیدراڵییەكان بەرپرسیارن. ئەمەش دەرفەتی باش بۆ ئایینداریی‌و بایەخدان بە خەسڵەتە تایبەتییەكانیان بۆ كانتۆنەكان فەراهەم دەكات. هەر بەگوێرەی پرەنسیپی هاوكاریكردنەوە، حكومەتی فیدرال (نێوەند) پێوستە جێبەجێكردنی قانونی خۆی بۆ كانتۆنەكان جێ بهێڵێت، تا ئەو جێیەی كە مومكینەو، تەنها ئەو مەسەلانە یەكلایی بكاتەوە كە یەكبوونییان دەیخوازێت. ژمارەیەك دامەزراوەو، ئەزموون‌و تاقیكردنەوە كاریگەریی گرنگ لەرووی وەرگرتنی بڕیارگەل لەسەر ئاستی فیدراڵدا دەخەنە سەر كانتۆنەكانەوە.

یەكەم: دەسەڵاتدارانی یاسادانانی فیدرال پێویستە لەسەریان راستەوخۆ ئاگاداری كانتۆنەكان بكەنەوە لەبارەی نیازەكانیان‌و، لەزۆربەی حاڵەتەكاندا قانون ئەو مافە بە كانتۆنەكان دەبەخشێت كە دەبێ پرسیاریان پێ بكرێت. بەم شێوەیە كانتۆنەكان كاریگەرییان بەسەر پرۆسەكەوە هەیە تەنانەت بەر لەوەیش پێشنیازێك بگاتە پەرلەمانی فیدراڵیش (ماددەكانی

45، 55). ئەمە گرنگە چونكە لەم قۆناغەدا كانتۆنەكان هێشتا كاریگەریی دیاریان بەسەر پێكهێنانی ئەنجوومەنی یاسادانەوە هەیە، كەچی، دوواتر كاریگەرییەكەیان لە تەنیا گوتنی (بەڵێ، یان نەء)دا دەمێنێتەوە.

دووەم: پەرلەمانی فیدراڵ (ئەنجومەنی فیدرال) بۆ دوو ئەنجومەن دابەشكراوە، (ئەنجومەنی نیشتمانیی) كە نوێنەرایەتی خەڵك دەكات، لەگەڵ (ئەنجومەنی ویلایەتەكان) كە نوێنەرایەتی كانتۆنەكان دەكاتو تیایدا هەر كانتۆنێك ژمارەی دەنگی یەكسانیان هەیە. هەر ئەنجومەنەیش بە تەواویی هەمان هێزو دەسەلاتیان پێدراوەو، هیچ قانوونێكی فیدراڵی ناكرێت بەبێ ڕەزامەندیی هەردوو ئەنجومەنەكان كاری پێ بكرێت، ماددەكانی (148، 156، 163).

كاریگەریی كانتۆنەكان لەنێو ئەنجومەنی ویلایەتەكاندا سنووردارە، سەبارەت بەو فاكتەرەوە كە كانتۆنەكان بۆیان نییە ڕێنمایی قانونیی مولزیم بە نوێنەركانیان بدەن (ماددەی 161). بەهەرحاڵ، كانتۆنەكان كاریگەریی ناراستەوخۆ بەڵام گرنگیان بەسەر ئەندامانی (ئەنجومەنی نیشتمانیی)یدا هەیە، ئەمەیش بەهۆی سیستمی هەڵبژاردنەوەیە. تاكە كاریگەریی دەرەكیی بەسەر (ئەندامانی پەرلەمان)ەوە برێتییە لە پێویستبوونیان بە دووبارە هەڵبژاردنەوەیان. لە هەڵبژاردنەكاندا بۆ (ئەنجومەنی نیشتمانی) كانتۆنەكان یەكەكان پێكدەهێنن (ماددەی 149)

هــەروەکو لقــی حزبــەکان لــەو کانتۆنانــەدا کاندیــدەکان (پــاڵێوراوان) دیاریدەکەن.

لە سویسرا، حزبە سیاسییەکان لەسەر ئاستی کانتۆنەکانـدا ئێجگـار بەهێزن، بۆیەکا نوێنەرانی هەردوو ئەنجومەن هــەردەم لــە هــەوڵی ئــەوەدا دەبن چالاکییە سیاسییەکانیان بگونجێنن لەگەڵ قازانجو بەرژەوەندییــەکانی لقو کۆمیتەکانی ئەو حزبانەی کە لایەنگیریانن لە کانتۆنەکاندا.

ئەم رەوشە بە بەراورد قورساییەکی زۆر دیار دەبەخشێتە ئەو هێزانەی خوازیاری مەرکەزییەتن لەوڵاتدا.

سێهەم: چاکسازیی‌و هەمواركردنی قانوونەکان‌و دەستوور هەمیشــە دەخرێتە راپرســیی (ریفرانــدۆم) گشــتییەوە (ماددەکــانی 140، 142) لــەم رووەوە پێویســتە رەچــاوی جــوداوازیی دوو جــۆر ریفرانــدۆم بکرێــت. بــۆ یاساسازیی ئاسایی قانونێکی فیدرالی بۆ وێنە، راپرسییەکە ئیختیارییەو، تەنها ئەو کاتە پێویســتە بکرێــت کــە (50.000) پــەنجا هــەزار هــاوەڵاتی، یاخود هەشت کانتۆن داوایــان کردبێــت. پێشــنیازێك ئــەو کاتــە پەســەند دەکرێت کە زۆرینەی دەنگدەرانی وڵات بەگشتیی لەســەری کــۆك‌و رازیــی دەبن. سەبارەت بە بڕیارە گرنگەکان وەك پێداچوونەی دەستوورو چوونە نێو رێکخراوە نێودەوڵەتییەکانەوە بە مەبەستی ئاسایشی گشــتیی‌و هاوبــەش، یاخود رێکخراوگــەلی خــاوەن هێــزی دەرەکیــی (لــە ســەرووی دەســەڵاتی

نیشتمانەوە)- ئـەوا ریفرانـدۆم (ئیجبـاریی) دەبێـتو هـیچ پێویسـت بـە کۆکردنەوەی ئیمزا ناکات.

لـەم حاڵەتـەدا زۆرینەیـەکی دوولایەنـە پێویسـت دەبێـت، ئـەوەیش برێتییـــە لـــە پەســـەندکردنی زۆربـــەی کانتۆنـــەکان وێـــڕای زۆرینـــەی دەنگدەرانیشـــەوە. ئەمـــەیش ئـــەوە دەگەیـــەنێت کـــە پێویســـتە زۆرینـــەی دەنگدەران لەسەرتاسـەری سویسـرادا، هـەروەها زۆرینـەی دەنگـدەرانیش لەزێتر لە نیوەی کانتۆنەکاندا، پەسەندی بکەن. بەرەچاوکردنی جـوداوازیی بەرچاو لەرووی دانیشتووانانەوە لەنێوان کانتۆنە گەورەو بچووکەکاندا، هەر پێشنیازێك بـۆ هـەموارکردنی دەسـتوور لـەرووی تیۆرییـەوە بـۆی هەیـە رەتبکرێتەوە هەرچەندە بە نزیکـەی (90%) لەسـەدا نـەوەدی دانیشـتوانان پەسەندیان کردبێت، ئەگەر رەتکردنەوەی ئەو لەسەدا دەیە بە یەکسانیی لە کانتۆنە هەرە بچووکەکاندا بەشداریی تیادا کرابێت. بە وتەیەکی تـر، ئـەو دەمەی پێویست بە پەسەندکردنی زۆرینەیـەکی کانتۆنـەکان بکـات، ئـەوا دەنگدەرێکی سەر بە بچووکترین کانتۆنی تەواو (یووری Uri) بەرامبەر بـە (35) سیی‌و پێنج دەنگدەرانی دانیشتووی کانتۆنی زیۆریخ دەوەستێت.

بێجگە لە دەزگـە رەسمییـەکانی حـوکمڕانیی هاوبـەش، کانتۆنـەکان ئامرازی دیکەیان لەبەردەستدایە کـە بـە هۆیانـەوە کاریگـەرییان بەسـەر سیاسەتی فیدراڵەوە دەبێت. گرنگترین فاکتەریشیان لە خـودی سیسـتەمی دیموکارسیدایە کە هەموان لەسەری کۆکن.

ئەمەیش لە بنەڕەتدا وا دەگەیەنێت کە هەر بڕیارێکی سیاسیی گرنگ هەمیشە بە ڕێککەوتنو ڕەزامەندییو رای سەرجەم حزبو گروپو کانتۆنو ئایینە گرنگەکان وەردەگیرێت. بناغەی ئەم شێوازەی سیاسەتکردن لە دامودەزگاکانی دیموکراسیی ڕاستەوخۆو، بەتایبەتی لە راپرسیی گشتییەوە سەرچاوەی گرتووە. سیاسەتێکی نێوەند ئەگەر گروپێکی ڕێکخراوی خاوەن دەسەلاَت ڕەزامەندیی لەسەر نەبێ تەقریبەن موستەحیلە جێبەجێبکرێت، چونکە بەرهەلستکارێکی بەهێز بۆی هەیە زۆر بە سانایی بە ڕێگەگەلی دیموکراتیی ڕاستەوخۆ پەکی بخاتو بیوەستێنێ.

لایەنی جێبەجێکار لە حکومەتی فیدرال، ئەنجوومەنی فیدراڵ 0ماددەکانی 174- 179) نموونەیەکی چاك لە دیموکراسیی پەسەندکراوی هەموو لایەك دەخاتەڕوو. ئەو ئەنجومەنە لە (7) حەوت راوێژکاری فیدرال پێکهاتووە، کە لەلایەن هەردووك ئەنجومەنەکانی پەرلەمانی فیدراڵەوە هەڵبژێردراونو، هەر یەکێکیان سەرۆکی وەزراەتێکەو هەموویان بەیەکەوە دەسەلاَتی جێبەجێکردنی فیدراڵ پێکدەهێنن. بۆ بڕیارەکانی حکومەت سەرجەم ئەندامانی (ئەنجومەنی فیدراڵ) دەنگی یەکسانیان هەیە ئەمەیش وایکردووە کە بۆ سەرۆکی فیدراڵ تەنها ئەوەیان هەڵبژێردرێت کە لە هەموویان توانا و کارامەترە لەنێوانیاندا. وەك دەرەنجامێکی ئەو دیموکراسییەشیان هەتا بکرێت سەرجەم گروپە گەورەو سەرەکییەکان نوێنەریان لەنێو (ئەنجومەنەکە)دا دراوەتێ، کە مانای ئەوەیە حزبە سیاسیە

گرنگەکانو، هەروەها گروپە زمانەوانییەکان، کانتۆنەکانو، هەردوو توخم- نێرو مێ- نوێنەری خۆیانیان لەوێدا هەنە. ئەم نوێنەراتیکردنە دەرەنجامی ماددەیەکی قانونیی نییە، هەروەك لە دەستووری فیدرالیشدا باسی نەکراوە.

بەهەرحاڵ لەوانەیە پەرلەمانتارێکی ئەڵمانییزمان لە حزبی (رادیکاڵ) دەنگی بداتە کاندیدکراوێکی فەرەنسیزمانی حزبی سۆشیال دیموکرات ئەو کاتەی نۆرەی ئەوەی دواییان بێ شوێنی یەکێ لە نوێنەرەکانی ئەنجومەنەکە بگرێتەوە. پێوەندیی ئەمەیش بە سیستمی دیموکراتییەکەوە ئەوەیە کە پڕۆژە یاسایەك لەلایەن دەسەڵاتی جێبەجێکاری فیدراڵەوە دەرچوێنرابێت، دەرفەتی ئێجگار کەمی دەبێت کە لەلایەن خەڵکەوە قەبووڵ بکرێت ئەگەر هاتو یەك گروپی سەرەکیی (یان زێتر)- بۆ وێنە، حزبێك یان چەند کانتۆنێك پشتگیریی لێوە نەکەن. مادامەکی بەرهەڵستێکی بەهێز بتوانێ زۆربەی چالاکییەکانی (ئەنجومەنی یاسادانان) بوەستێنێت، ئەوا لە بەرژەوەندیی هەر حزبێك دادەبێت کە گروپەکانی دیکەیش رۆڵیان لە گشت پڕۆژەو پێشنیازە گرنگەکاندا هەبێت.

بەم شێوەیەش، لە دەسەڵاتی جێبەجێکاری فیدراڵییدا نوێنەریان ببێت.

کاروباری دادگەریی تا رادەیەکی زۆر لە دەستی کانتۆنەکاندایە، (تەنها چەند بابەتێك نەبێت) هەموو کارێکی یاسایی سەرەتا لە

دادگەیەکی کانتۆنییەوە دەست پێدەکات بەبێ گوێدان بەوەی کە سەر بە یاسای کانتۆنی یان فیدرالییەوەیەو، زۆربەی بڕیارەکانیش لە کانتۆنەکانەوە دەدرێن. (دادگەی فیدراڵ) تاکە دەسەڵاتی دادوەریی فیدراڵییە. گرنگترین ئەرکەکانی (دادگەی فیدرال) ئەوەیە کە بە بڕیارەکانی دادگە هەرە باڵاکانی کانتۆنەکاندا بچێتەوە لەمەڕ داواکانو، ڕۆڵی دادگەیەکی دەستووریی بگێڕێت. بەڵام، تەنها بۆ هەندێ بابەتی تایبەت نەبێ کە (دادگەی فیدراڵ) یەکەم دادگەو تەنها دادگەیە. وێڕای ئەمەیش، بە گوێرەی فیدرالییەتی سویسراوە، (دادگەی فیدراڵ) ناتوانێ کۆنترۆلی پابەندبوونی بەرپرسانی کۆنفیدراسیۆنەکە بە دابەشبوونی دەسەڵاتە دەستوورییەکانەوە بکات، وەك لە فیدراسیۆنەکانی تردا هەیە.

(دادگەی فیدرال) باڵاترین دەسەلاتی دادوەریی فیدرالییە (ماددەی 188)، وەلێ بە ئەنجوومەنی یاسادانانی فیدراڵەوە پابەندکراوە. ئەوەیش بەشێوەیەکی دیموکراسییانە لەڕێگەی راپرسییەکی گشتییەوە رەوایەتی پێدەدرێت. لێکدانەوەیەکی ئاسایی بۆ ئەم خەسڵەتە بێ وێنەیە بۆ بێ متمانەیی لەمێژینەی دانیشتوانان لەهەمبەر هێزو توانستی دادوەرانو، هەروەها بڕوابوونێکی پتەویان بە پرۆسەی دیموکارسی، دەگەڕێتەوە. تەنها ئەو کاتەیش لەمە تێدەگەن ئەگەر زانیمان هەموو قانوونێکی فیدرالیی بناغەی لەسەر لێکتێگەیشتنێکی روونو دیار لەنێوان سەرجەم هێزە سیاسیە سەرەکییەکاندا داکوتراوە، ئەمەیش وای لە نووسەرانی

دەستوورەکە کرد بڕیار بدەن کە دادوەران بۆیان نییەو نابێت ئەوەی بە ڕێگەی دیموکراسیی بڕیاری لێدراوە ئەوان بیانسڕنەوە. بە کردەنیش، ئەو متمانەیە بە دەزگە دیموکراتییەکان دراوە بەزۆریی لەجێی خۆیدا بووە، تەنها لەچەند حاڵەتێکی نائاساییدا نەبێت، دەستەی یاسادانەران گوێڕایەڵی ئەو قانوونانە بوونە کە پێیانەوە پابەندن. سیستەمێك کە فیدراڵی بێ‌و لەسەر ریفراندۆم بنیاتنراو بێت- بەتایبەتی پێویستبوونی پەسەندکردنی زۆرینەی کانتۆنەکان لە بڕیارە گرنگەکان- هەندێك جاران ڕەخنەی ئەوەیان لێدەگیرێت کە پڕۆسەی سیاسیی لە وڵاتی سویسرادا خاودەکەنەوە.

بەتایبەتی سیاسەتمەدارە پێشکەوتنخوازەکان کێشە سەرەکیی‌و گشتییەکان دەبینن، چونکە زۆربەی کانتۆنە بچووکەکان لەکاتی دەنگدانا ڕەفتاریان کۆنەپارێزانەیەو، دەتوانن بەهۆی هێزیانەوە لە ڕاپرسییەکانداو، هەروەها بە بوونیان لە (ئەنجومەنی دەوڵەت)دا زۆر لە پێشنیازو پڕۆژە پێشکەوتنخوازەکان بوەستێنن‌و ڕێگەیان لێبگرن. ئەمە یەك لەو هۆکارانەیە کە وایکردووە پڕۆسەی سیاسیی سویسرا بە بەراوورد لەگەڵ پڕۆسەی سیاسیی وڵاتانی دیکەدا هێواشترو لەسەرخۆترە.

وەلێ، لەلایەکی ترەوە، سیستمەکە سیاسەتسازان ناچار دەکا بیروڕاکانیان زۆر وەرگێڕو هەڵگێڕ پێ بکەن‌و، لەوانەیشە وڵاتی سویسرای لەگەڵێك بڕیاری هەڵەشەو بەپەلەوە دوور خستبێتەوە، بەو مانایەی

سیستمەکە دەشێ یەکێك بووبێت لەو فاکتەرانــەی یارمــەتی ئەوەیانــداوە بەردەوامیی بە چەسپاویی‌و خۆڕاگریی سیاسیانەییان دابێت، ئەوەی هەر لە سەرەتای دروســتبوونی فیدراســیۆنەکەوە لەســاڵی (1848)دا تــاکو ئیمــڕۆ درێژەی هەیەو بەردەوامە.

3- هێزە بزوێنەرەکانی رامیاریی سەردەم

ڕۆژی یەکی کانوونی دووەمــی ســاڵی (2000) دەســتوورێکی تــازەی فیدراڵیی شوێنی دەستوورەکەی ساڵی (1874)ی گرتەوە. ئەمە نەك تــەنها کۆتــایی هێنــا بــە پرۆســەیەك کــە پەرلــەمانی فیــدرالی ســاڵی (1965) دایهێنابوو، بگرە هەنگاوێکی یەکلاکەرەوەی پرۆسەکەش بوو. رای گشتیی لەو کاتەدا ئەوەبوو کە سیستمی رامیاریی سویسرا هی ئەوە نەبوو لەتــەك گۆڕانکارییــە خێــراو فرەوانــەکانی ســەردەمی دوای جــەنگی دوهــەمی جیهانیدا خۆی بگونجێنێت. دەســتوورە تازەکــە، بــەبێ ئــەوەی نــاوەڕۆکی پێوانــەکانی دەســتوورە کۆنەکــە بگۆڕێــت‌و دەســتکارییان تیــادا بکــات، ڕێکیاندەخاتــەوە- بــە بــەکارهێنانی زمــانی ســەردەمیانەو بنیادنانــەوەی تەرتیبەکانیان (ڕێزبەندییەکان).

هــەروەها هەنــدێ نــاوەڕۆکی تازەشــی تیائــاخنرا، بەتایبــەتی بــە رەچاوکردنی فیــدرالیزمی هــەرەوەزیی. ئەمــەو، وێــڕای پێداچــوونەوە بــە دەســتوورەکەیش، هــەموارکردنی ســەرەکیی لــە سیســتمی دادوەریــی‌و

دیموكراسییەتی راستەوخۆ لەچەند ساڵی رابردوودا ئەنجامدراون، وەك لەخوارەوە باسكراون:

لەوانەیە گرنگترین پەرەسەندنی سەرنجڕاكێش لەو چەند ساڵانەی دواییەدا چوونی سویسرا بوو بێت بۆ نێو نەتەوە یەكگرتووەكان لە (10) دەی ئەیلوولی (2000)دا، ئەمەیش لەئەنجامی راپرسییەكی دەستوورییەوە كە تیایدا زۆرینەی (55%) پەنجاوپێنج لەسەدا دەنگی جەماوەرو، زۆرینەی (11) یانزدە كانتۆنی تەواوو دوو نیوەكانتۆن پەسەندیان كردبوو. ئیتر، پێدەچێ لەو ساتەوەڕا ئەو بێنەوبەردەیەی كە سەردەمانێ لە لوتكەی گەرمییدا بوو بە ئێجگاریو بەتەواوەتی لە هەستی جەماوەردا كوژابێتەوە.

جیا لەمەیش هێزە بزوێنەرەكانی سیاسی سەردەم بەردەوام كەوتوونەتە بەر كاریگەریی پەرەسەندنی رێكخستنو یەكگرتنی سویسرا، هەم لەرووی جیهانیی هەم لە تەك ئەوروپاوە. لەگەڵ ئەمەشەوە، هەر لەو كاتەدا كە سویسرا زیاتر بەرەو یەكگرتن دەچێت. هەندێ بۆچوونی گشتیی دژو بەپێچەوانەی ئەو رەوتە لە وڵاتەكەدا لە كاردانو كاریگەریان هەیە. بەم شێوەیە، بۆ نموونە، داواكاریی بیرۆكەی گۆڕانكاریی پێوەندیدار بە پێكهاتەی سنووریی سویسراوە، لەوەتای یەكگرتنەوەی هەردووك كانتۆنی (جنێڤو ڤاود) (Genevak, Vaud) بە دەنگی جەماوەر (راپرسی) رەتكرایەوە، بایەخی جارانی خۆیی لەدەستداوە. هەروەها حزبی (spp)

(حزبی گەلپەروەری سویسرا)ی کەنارگیر پێگەی خۆیی زێتر فرەوانو چەسپاوتر کردووە، بەتایبەتی لە کانتۆنە فەرەنسیزمانەکانداو، بۆی هەیە لە ئێستادا بانگەشەی ئەوە بکات کە حزبێکی نەتەوەییە. لە هەڵبژاردنەکانی ئەنجومەنی یاسادانان لەمانگی ئۆکتۆبەر (تەشرینی یەکەم)ی ساڵی (2003)دا، بە بەدەستهێنانی زێتر لە (27%)ی دەنگی نەتەوە، ئەم حزبە بوو بە بەهێزترین حزب کە (55) کورسیی لە کۆی (200) دووسەد گورسییەکانی (ئەنجومەنی نیشتمانی) (Lower house)ی بەدەستهێنا. دەرەنجام، گۆڕانکارییەکی بنەڕەتی لە حکومەتی هاوبەندیی کە لە ساڵی (1959)وە لەسەر کاربووە بوو بە کارێکی ناچاریی بۆ هێشتنەوەو جێگیرکردنی هاوسەنگیی سیاسیی لە سیستمی دیموکراسیی نیمچە راستەوخۆی سویسرادا.

حزبی (spp) کورسییەکی دووەمیشی لە (ئەنجومەنی فیدرال-حکومەت) دا لەسەر حسابی (گروپی دیموکراتی کریستیانی) کە دەنگەکانیان لەدەستدابوون، وەرگرت. بەهۆی ئەم بەهێزبوونەی هێزە دوورەپارێزەکانەوە، (کەنارگیرەکان) چوونە نێو یەکێتی ئەوروپا (EU) لەهەر کاتێك زیاتر بەدوور دەزانرێت. بەم پێیە، کۆتایی هاتنی رێککەوتنە دوو قۆڵییەکان لەگەڵ یەکێتی ئەوروپا (EU)دا بووە کارێکی دژوار بۆ رێکخستنو یەکگرتنی سویسرا لەنێو ئەوروپادا.

یەکەم ئەلقەی ڕێککەوتنەکان لە حوزەیرانی (2002)دا خرایە بەرکار کە ئەمانە دەگرێتەوە، توێژینەوە، داهاتی گشتیی، بەربەرستە تەکنیکییەکانی بەردەم بازرگانیی، کشتوکاڵ، فڕۆکەوانیی شارستانیی، گواستنەوەی سەرزەویی، لەگەڵ هاتووچۆی ئازادانەی تاکەکان. ئەلقەیەکی دووەم کە دانوستانی لەبارەوە کراوە، لەنێو زۆر بابەتی دیکەدە، خزمەتگوزارییەکان، ژینگەو پەروەردەش دەگرێتەخۆ. دانوستانەکان تەنانەت بۆ کێشە ئالۆزەکانیش درێژەیان هەیە، کێشەکانی وەکو وەستاندنی باج و گومرگ و پێوەرەکان بۆ قەدەغەکردنی درۆو تەڵەکەبازیی و (ڕێگەگرتن لە گەندەڵی) و بەشداربوون لەبواری ئاسایشی گشتیی و چارەسەریش پێدەچێت وا بەڕێوەبێ. ئەگەر بێتو سویسرا لە ئیمزاکردنی ئەم ڕێککەوتنانەدا سەرکەوتووبێت ئەو حەڵە بۆی دەلوێ لە زۆران سیاسەتگەلی گشتیی (EU) دا بەشداری بکات بێ ئەوەی لەسەری پێویست بکرێت کە بەشێوەیەکی سیاسیی لەنێو یەکێتییەکەدا وەرگیرابێت. کانتۆنەکان لەو دانوستانانەدا بەشداریدەکەن کە بەپێی دەستوورەکەی (1999) بەڕێوەدەچن ئەوەیش مافی کانتۆنەکان بۆ بەشداربوون لە دروستکردنی بڕیارەکانی پەیوەست بە سیاسەتی دەرەوە بەگشتیی لە دانوستانە نێو دەوڵەتییەکانیشدا کە پەیوەستن بە دەسەڵاتەکانیانەوە بەتایبەتی، بە پیرۆز دادەنێت. ئەو پەرەسەندنەش بەشێکە لە ئارەزووی گشتیی بۆ هاوسەنگیی دروستکردن لەنێوان

لەدەستدانی پێ بەپێی خودموختاری کانتۆنەکان، لە دەرەنجامی هاریکاریی نێو دەوڵەتییەوە، لەگەڵ شێوازە تازەکانی فەرمانڕەوایی هاوبەش لەم جۆرە بابەتانەدا.

وەکو باسکرا، دوو هەموارکردنی بنەڕەتیی دەستووریی لەم چەند ساڵانەی دواییدا ئەنجامدراون. یەکەم، هەموارکردنێکی مافە گشتییەکان کە لە (9) نۆی شوباتی (2003)دا خرایە دەنگدانەوەو پەسەندکرا. ئەم هەموارکردنە ڕێگا بۆ دەستپێشخەرییەکی گشتیی جەماوەریی خۆشدەکات (تاکو ئەو کاتە تەنها دەستپێشخەریی دەستووریی لەئارادابووە) هەروەها ڕێگا بە ڕاپرسیی گشتیی دەدات بۆ ڕێککەوتنگەلی نێودەوڵەتیی کە پێوانەی یاسایی گرنگیان تیادابن، ئەگەر بگونجێت، لەتەك بەکارهێنانی یاسادا.

دووەم، ئەگەرچی گرنگە، لە ڕوانگەی فیدرالییەوە، هەموارکردنو چاکسازیی سیستمی دادگەریی (بە ڕاپرسییەکی دەستووریی لە ئاداری 2000دا پەسەند کراوە) زۆر گرنگترە. چونکە بناغە بۆ یەکخستنی شێوەی جێبەجێکردنی هەردوو یاسای تاوانکارییو یاسای شارستانیی دادەنێتو بە شوێنەگۆڕکێی یەك لەدوای یەکی 29و 27 ڕژێمی جوداواز بە تەنها تاکە دەستورێکی فیدرالیی بۆ هەر یەکێکیان. وەك دەرەنجامێك پێویست دەکات کانتۆنەکان دەستبەرداری بەشێکی گرنگی خۆبەڕێوەبردنی خۆیان بن لە بەڕێوەبەرایەتی دادگەرییدا.

بەدواداچوونو توێژینەوەو دادخوازیی تاوانی نەخشەبۆکێشراو (ڕێکخراو)،و دەستگیرۆیی دارایی تیرۆرزمو تاوانە ئابوورییەکان لە ئێستادا لە دەسەڵاتی فیدرالیدانە بەو پاساوەی کە تاوانکارییەکان بەزۆریو بەشێوەیەکی سەرەکیی لە دەرەوە یان لەنێو زیاتر لە کانتۆنەکاندا ئەنجامدراون. بەم ئامانجە هەردووك پۆلیسی فیدرالیو فەرمانگەی دادخوازو داواکارە گشتییەکان ڕێکخراون. بە هەمواركردنی سیستمی دادگەرییو چاکسازیی مافەکانی جەماوەر (خەڵك) هەمواركردنی ساڵی (1999)ی دەستوور بە کۆتا هاتووە.

سەرەنجام، لەپاش مشتومڕێکی زۆردا چاکسازیی هاوسەنگییو یەکسانیی دارایی لەلایەن پەرلەمانەوە پەسەندکرا. وەکو لەچاپی یەکەمی ئەم کتێبەدا ئاماژەی پێکراوە، سیستمی دارایی سویسری بەوە دەناسرێ کە تارادەیەك مەرکەزییەتی بەهێزی هەیە لە خەرجییشی و هەم لە داهاتیشدا. هاوسەنگکردنی دارایی بە ڕەسمیی لەسەر ئاستی فیدراڵیدا تەنها ساڵی (1959) پێشکەش کراوە ئەو دەمەی کە حکومەتی ناوەند بەپێی دەستوور ڕێی پێداربوو کە کار بۆ هاوسەنگیی دارایی بکات لەنێوان کانتۆنەکاندا، هەموو پێوستییەکی کانتۆنەکان دەستەبەر بکات تا بتوانن ئەرکەکانیان جێبەجێبکەن، هەروەها ئاستێکی بنەڕەتیی (وەلێ نایەکسان)ی خزمەتگوزاری بۆ گشت هاووڵاتیان دابینو مسۆگەر بکات. ئامرازی سەرەکییش بۆ ئەنجامدانی ئەم ئەرکانە برێتی بوو لە ئەو پارانەی

ناوەند دەیبەخشن‌و هەروەها بەشداریکردنی کانتۆنەکانیش لە پێدانی ئەو پارانەی بۆ خەرجیی کارەکانی فیدراڵی پێویست بوون بەپێی خشتەیەك کە لەسەر رێژەی توانستی دارایی بنیاتنراوە. بەداخەوە ئەم سیستمە هاوسەنگییەکی راستەقینەی زۆر کەم دێنێتە ئاراوەو لەمەڕ بە ئاسانی هاتوچۆو گواستنەوەی (السیولە)ی بازرگانیی‌و لە دروستکردنی بڕیاراندا تەمومژاویی‌و ناڕۆشنە. دوایین کاریش کە لەلایەن پەرلەمانەوە لە ئەیلوولی (2003)دا دەنگی لەسەردرا بە گرتنەبەری رێوشوێنی ئەو پێشنیازە هاوبەشەوە بوو کە گرووپی کاری هاوبەش‌و تێکەڵاوی فیدراڵیی‌و کانتۆنی خستبوویانە ڕوو.

بەتایبەتی، چاکسازییەکە:

1- بەرپرسیاریەتییە یەك لەدوای یەکەکان لێکدی جودا دەکاتەوە.

2- هاریکاریی لەنێوان ئەو کانتۆنانەی بەپێی دەستوور بەشداریی باروبوکردنیان بەسەردا سەپێنراوە هاوتاو بەهێز دەکات.

3- شێوازو رێبازگەلی تازەی هەرەوەزیی لە پانتاییەکانی بەرپرسیاریەتی هاوبەش (تێکەڵاو) دادەهێنێت.

4- سیستمێکی تازە بۆ هاوسەنگ کردنی دارایی راستەوخۆ دادێنێت.

ئەم سیستمە کەمترین خەلاتو بەخشش بە کانتۆنەکان دەدات لەڕێگای ئالۆگۆڕکردنو گواستنەوەی ئاسۆیی بێ مەرج لەنێوانیانداو، لەهەرجێیەك پێویست بکات لەلایەن فیدراڵەوە بۆیان تەواو دەکرێت.

ئەو هەروەها قەرەبووکردنەوەی ئاسۆیی زیانەکان (بەفیڕۆدانەکان)و دەستگیرۆیی ستوونیی بۆ بارو ئەرکە نا ئاساییەکان (جیۆگرافیی، تۆبۆگرافیی یان سۆسیۆ- دیمۆگرافی) دەگرێتەوە. گۆڕانەکان پێگەیەکی پتەوتر (بەهێزتر) بۆ پەرلەمان مسۆگەر دەکات، لەگەڵ شیمانەی بوونی راپرسییەك بەرەچاوکردنی گونجان لەگەڵ پیرۆکردنی ڕێککەوتنامە نێودەولەتییەکان سەبارەت بە کانتۆنە غەیرە حزبییەکانو، بەشداریی کردنی کانتۆنە دەولەمەندەکان لە هاوسەنگیکردنی ئاسۆییدا سنووردار دەکاتو، زەمینە دەرەخسێنێت بۆ درێژکردنەوەی ماوەی قۆناغەکانی دانەوەی قەردەکانو وادەی پارە ژماردن.

خشتەی (1)

هێما سیاسیو جوگرافییەکان:-

1- ژمارەو جۆری یەکە پێکهێنەرەکان: 26 کانتۆن، (شەشیان نیوە کانتۆنن).

2- زمانە فەرمییەکان: ئەڵمانیی، فەرەنسیی، ئیتاڵییو رۆمانشیی.

3- رووبەر: (41300 کیلۆمەتری دوجا).

4- رووبەر- مەزنترین یەکەی پێکهێنەر: گراوبۆنـدن (Graubunden)- 7105کم2.

5- رووبەر- بچـووکترین یەکـەی پێکهێنـەر: باسـیل شـتات (Basel Stadt)- 37.2کم2.

6- کۆی دانیشتوانان: 7228000 کەس (ساڵی 2002).

7- رێژەی سەدیی دانیشتوانانی یەکە پێکهێنەرەکان بۆ کۆی گشـتیی: زیۆریخ 16.9٪، بێرن 13.5٪، ڤـاود 8.6٪، ئارگـاو 7.6٪، سـانت گالەن 6.2٪، جنێـف 5.7٪، تیسـینۆ 4.3٪، لـۆزان 4.8٪، ڤـاڵی 3.8٪ڤن باسیل لانشافت 3.6٪، سۆلۆزان 3.4٪، فریبـورگ 3.3٪، نوشاتیل 3.3٪، ثـورگاو 3.1٪، گراوبونـدن 2.6٪، باسـیل شـتات 2.3٪، شـوایز 1.8٪، بێـرن 1.7٪، زۆگ 1.4٪، شـالفهاوزن 1٪، جورا 1٪، ئەپێنزل ئۆسەر- رۆدن 0.7٪، گـلاروس 0.5٪، نیـدواڵن 0.5٪، ئۆبواڵدن 0.5٪، بووری 0.4٪، ئەپێنزل ئینەر- رۆدن 0.2٪.

8- سیستمی رامیاریی: فیدراڵیی- کۆماریی فیدرالیی.

9- سەرۆکی دەوڵەت- فیدرال:- سەرکۆمار، پۆستێکی رەسمیی‌و کـەم دەسـەلات. سـالانە لـەنێوان ئەنـدامانی ئەنجومـەنی فیدراڵیـدا دەخولێتەوە. سەرۆك بۆ ماوەی یەك ساڵ دادەنرێت‌و سـەرۆکایەتی کابینە یان (ئەنجومەنی فیـدراڵی) دەکـات کەلـە حـەوت نوێنـەر پێکدێت کە بۆماوەی چوار سالان بەردەوام دەبن لە کارەکانیاندا.

هەردوك، سەرۆكو ئەنجومەنەكەیش لە لایەن (ئەنجومەنی فیدرالییەە) هەڵدەبژێردرێن.

10-سەرۆكی حكومەت- فیدراڵ: سەرۆك جۆزیف دایس (Joseph Deiss) (لە یەكی كانوونی دوهەمی 2004ەوە). دەسەڵاتو ئەركەكانی سەرۆكی حكومەت بە بەشداریی هەر حەوت ئەندامەكانی ئەنجومەنی فیدراڵییەوە بە ئەنجام دەدرێن (تێبینی: سەرۆك وەك "یەكەمی بە تواناكان" رۆڵ دەبینێ) وەلێ ئەو دەسەڵاتە بەرفراوانەی نییە كە عادەتەن بە سەرۆكێك دەدرێت).

11- بونیادی حكومەت- فیدراڵ: دوو ئەنجومەنی پەرلەمان. ئەنجومەنی فیدراڵی سویسرا: دوهەم ئەنجومەن: ئەنجومەنی ویلایەتەكان (Standerat) 46 كورسیی، ئەندامانی ماوەی چوار ساڵ دەمێننەوە:

یەكەم ئەنجومەن: ئەنجومەنی نیشتمانیی (Nationalrat)، 200 دووسەد كورسیی: ئەندامانی راستەوخۆ بۆ ماوەی چوار ساڵان هەڵدەبژێردرێن. بەگوێرەی رێژەی دانیشتوانانی هەر كانتۆنێك بۆ كۆی گشتیی، (پێویستە هەر كانتۆنێ لانی كەم نوێنەرێكی هەبێت).

12- كانتۆنی زیۆریخ كە خاوەنی زۆرترین ژمارەی دانیشتوانانە 34 سیو چوار نوێنەری لە ئەنجومەنی لۆوەری (Lower)ی حكومەتی فیدرالیدا هەیە. كانتۆنەكانی (ئەپێنزیل ئۆسەر- رۆدنو ئەپنێزل ئینەر- رۆدنو

گلاروس‌و نیدواڵدن‌و، هەروەها (یووری) ئەوانەی نزمترین ڕێژەی دانیشتوانانیان هەنە، هەر یەکێکیان تەنها یەك کورسییان هەیە.

13- دابەشبوونی نوێنەرایەتیکردن لە ئەنجومەنی باڵا (Upper house)ی حکومەتی فیددرالیدا:- هەریەك لە (20) بیست کانتۆنە تەواوەکان دوو کورسیی‌و هەر یەك لە (6) شەش نیوە کانتۆنەکان یەك کورسییان هەنە. پڕۆسەو هەنگاوەکانی هەڵبژاردن بە یاسای گانتۆنی بڕیاری لێدەدرێت‌و دەشێ لە کانتۆنێکەوە بۆ یەکێکی تر جوداوازبێت.

14- دابەشبوونی دەسەڵاتەکان:- تەنها حکومەتی ناوەند (فیدرال) دەسەڵاتی یاسادانانی هەیە لە بوارەکانی (کاروبارەکانی دەرەوە، بەرگریکردن، ڕەگەزنامە، بازرگانیی ناوخۆیی‌و دەرەوە، پارە دەرکردن، بەنکەکان، هێڵی ئاسن، خزمەتگوزاریی گەیاندن، کشتوکاڵ‌و وزەی ناووکی) کانتۆنەکان خودموختاریی داراییان هەیە، لەگەڵ مافی بەڕێوەبردنی کاروبارەکانی ناوخۆیی کانتۆنەکان. ئەوان دەسەڵاتیان هەیە بەسەر بابەتگەلی وەك (شارەوانییەکان، پەروەردە، ڕۆشنبیریی (کەلتوور)، نیزامی گشتیی (سەقامگیریی)و ژێرخان. دەسەڵاتە هاوبەشەکان (کۆچکردن‌و ئاسایشی گشتیی‌و ناوخۆیی) دەگرێتەوە. حکومەتی ناوەندو کانتۆنەکان هەردوولا دەسەڵاتی سەپاندنی باجیان هەیە.

15- پاشماوەی دەسەڵاتەکان (دەسەڵاتەکانی تر):- ئەو دەسەڵاتانەی کە ماونەتەوە بۆ کانتۆنەکان دەگەڕێنەوە.

16- دادگەی دەستووریی (باڵاترین دادگەی پەیوەست بە بابەتە دەستوورییەکان): دادگەی فیدرالی هەرچەندە باڵاترین دادگەیە، کەچی دەسەڵاتی پێداچوونەوەی دادگەرییەکانی نییە.

17- سیستمی رامیاریی یەکە پێکهێنەرەکان:- یەك ئەنجومەنی یاسایی:- پەرلەمان، یان ئەنجومەنی دەوڵەت (Kantonsrat, Grosser Rat or Grand Conseil) ئەندامان راستەوخۆ هەڵدەبژێردرێن. بە نیسبەت کانتۆنەکانی (ئەپێنزل ئینەر_ رۆدنو گلارەس)ەوە (ئەنجومەنێکی (کراوە) دەرەوە)ش هەیە بۆ سەرجەم دەنگدەران (ئەم ئەنجومەنە شوێنی پارلەمان ناگرێتەوە. بەڵکو پاشکۆو تەواوکەریەتی. ئەنجومەنە دەوڵەتییەکان لە (5) پێنج تا (9) نۆ ئەندامان پێکدێن.

تێبینی: سیستەمە رامیارییەکانی کانتۆنەکان زۆر لە یەکدییەوە جیاوازن.

18- سەرۆکی حکومەت- یەکە پێکهێنەرەکان:- سەرۆك یان وتەبێژی ئەنجومەنی بەڕێوەبردن (کارگێڕیی) لەلایەن (پەرلەمانەوە) دادەمەزرێت. ئەو سەرۆکایەتییە هەموو ساڵێك دەگۆڕێت (سەرۆکایەتییەکی خولاوە).

خشتەی (2)

هێما ئابووریی و کۆمەڵایەتییەکان

1- GDP کۆی داهاتی گشتیی ساڵانە	205 بلیۆن دۆلاری ئەمریکی (ساڵی 2002)
2- پشکی تاك لە داهات	28357 دۆلار (ساڵی 2002)
3- قەردی نیشتمانیی (دەرەکی)	684.8 بلیۆن دۆلار (ئەیلوول-2003)
4- قەردی لاوەکی (ناڕاستەوخۆ) نیشتمانیی	78.6 بلیۆن دۆلار (ساڵی 2002)
5- ڕێژەی بێکاریی نیشتمانیی	2.5٪ (ساڵی 2002)
6- یەکەی پێکهێنەری خاوەن بەرزترین ڕێژەی بێکاریی	جنێف- 5.4٪ (ساڵی 2003)
7- یەکەی پێکهێنەری خاوەن نزمترین ڕێژەی بێکاریی	ئەپێنزل ئینەر- رۆودن 0.9٪ (2003)
8- ڕێژەی خوێندەواریی هەرزەکاران	زیاتر لە 95٪
9- خەرجیی نەتەوەیی بۆ پەروەردە وەك ڕێژەی سەدی لە داهاتی گشتیی	5.5٪
10- تەمەنی چاوەڕوانکراو بەساڵ	79.0 (ساڵی 2001)
11- داهاتی حکومەتی فیدرال لە گومرگو باجو سەرچاوە هاوشێوەکان	27.5 بلیۆن دۆلار (ساڵی 2002)
12- داهاتی یەکە پێکهێنەرەکان لە	34.6 بلیۆن دۆلار (ساڵی 2002)

باجو گومرگو سەرچاوە هاوشێوەکان	
13- یارمەتییەکانی فیدراڵ بۆ یەکە پێکهێنەرەکان	5.7 بلیۆن دۆلار (ساڵی 2001)
14- میکانیزمەکانی هاوسەنگی (یەکسانیی) کردن	بەشداریکردنی داهاتی فیدراڵ بەگوێرەی توانستی دارایی کانتۆنەکان پێڕەو دەکرێت.

هيند

نووسنيى: جۆرج ماثيۆ GEORGE MATHEW

1- ديرۆكو پەرەئەستاندنى فيدراليزم

رووبەرى هيند (3.28) مليۆن كيلۆمەترى دوجايەو ژمارى دانيشتووانەكەى لە سالّى (2002)دا (1.048) هەزارو چلو هەشت مليۆن كەس بوون. ولاّتى هيند پانتاييەكى فرەوانى پاشخانى ئەتنىو زمانەوانيىو فەرهەنگو كەلتوورگەلى هەمەجۆرى هەيە.

هيندستان لە (28) ويلايەتو (7) حەوت ناوچەى يەكگرتوو (UTS) پێكهاتووە، (بە دەلهى يشەوە كە ناوچەى پايتەختى نيشتمانييە)و لە رووى سەرچاوە سرووشتييەكانيانو توانستى كارگێرِيىو بەرهەمەكانو كارو دەستكەوتى ئابوورييانەوە لە يەكترى جوداوازن. هێشتاش ولاّتەكە هەژاريىو نەدارييەكى چرِى تيادايە. بەپێى ئامارەكانى (1999- 2000)ەوە نزيكەى (260) دووسەدو شەست مليۆن كەس لەژێر هێلّى هەژارييدان ((26%)ى سەرجەمى دانيشتووانان))، كەچى سالّى (2000- 2001) هيند توانيى كۆى داهاتى گشتيى سالاّنەى بە رِێژەى (6%) بەرزكاتەوە.

ســاڵی 1858، لــەدوای یــەك ســەدەی حــوكمی كۆلۆنیــاڵیی لــە لایــەن (كۆمپانیــای هینــدیی خۆرهــەڵاتی بەریتانییــەوە) تــاجی بــەریتانیی بەڕێوەبردنی وڵاتــی هینــدی گرتەدەســتو شــێوە حوكڕانییــەكی ئێجگــار ناوەنــدیی (مەركــەزی) دامــەزرێنرا كــە دەســەڵاتەكانی یاســادانان، جێبــەجێكردنو ئــابووری وڵات تیایــدا لــە دەســتی (حــاكمی گشــتیی)دا كۆكرابوونەوە، كە وەك بریكار (نوێنەر)ی حكومەتی بەریتانیا كاریدەكرد.

ئەوەبوو، ئاستەنگەكانی بەردەم پێڕەوكردنی حوكمی نێوەنــدیی بوونــە هۆكار بۆ دابەشكردنی دەسەڵاتەكان كە بــەپێی قــانوونی ســاڵی (1861)ی ئەنجوومەنــەكانو دواتــریش قــانوونی (مینتــۆ-مــۆرلی) (Minto Morly) جێبەجێدەكران. خودموختاری هەرێمایەتیش بەپێی قــانوونی (Montague-Chelmsford)ی ساڵی (1909) هاتە ئاراوە، ئەوەی پڕەنســیپی (حكومــەتی بەرپرسیار)ی لە هەرێمەكاندا خستەڕوو. ئەگەرچی بۆ تەنها چەند كاروباری دیاریكراویش بووبێت.

لەو ماوەیەدا حكومەتی بەریتانیا بە پەرۆشــەوە خــەریكی جڵــەوگیریی بزووتنەوەی نیشتمانیی هیندو چەسپاندنی دەسەڵاتی خۆی بوو بەسەر ئــەو وڵاتەدا.

جا، (ڕاپۆرتی كۆمیسیۆنی سیمۆن ســاڵی 1930)و (كۆنفرانســی مێــزی بازنەیی)و دواتریش (قانوونی حكومــەتی هینــد ســاڵی 1935) هــەموویان هەوڵدان بۆ گەیشتن بەو ئامانجە بوون.

قانوونەکـەی حکومـەتی هینـد ئاوڕێـژێك بـوو لـە بونیـادی فیـدرالی دەرەبەگیی ئەو سەردەمەدا کە کاری بۆ هێنانەدی فیدراسیۆنێك دەکرد بـە ڕێگەی پێکەوە ڕێکخستنی ناوچـەکانی هینـدی بـەریتانیایی‌و ویلایەتـە هیندییەکانی ناسراو بە ویلایەتە شازادەییەکان کە لەلایەن شاهانەوە حوکم دەکران. ئەو ویلایەتە شـازادەییانە لـەوەدا سەرپشـك کرابـوون بچـنە نـاو فیدراسیۆنەکەوە، یان نـەء. وەختێکـیش ڕەزامەنـدییان بـە دەسـتنەهات فیدراسیۆنەکە ئەو کاریگەرییەی نەما وەك نەخشەی بۆ کێشرابوو.

قانوونەکـەی سـاڵی 1935یـش دەسـەڵاتە یاسـاییەکانی لـەنێوان ئەنجوومەنەکانی یاسادانانی هەرێمەکان‌و نێوەندا دابەشکراو، هەرێمـەکان لە سنووری دیـاریکراوی خۆیانـدا برێتیبـوون لـە یەکـە گـەلی کـارگێڕیی ئۆتۆنۆمی خاوەن دەسەڵاتی سنووردار. تا ئەو جێگەیـە حکومـەتی هینـد ڕۆڵـی حکومـەتێکی فیـدراڵیی دەدیـت لـە بەرامبـەر حکومەتـە هەرێمایەتیەکاندا، بەبێ ویلایەتە شازادەییەکانەوە. ئەو ڕێکخستنەیش بـە هەڵگیرسانی جەنگی دوهەمی جیهانیی کۆتایی پێهات.

هیندسـتان لـە (15)ی ئـابی (1947)دا سـەربەخۆیی بەدەسـتهێنا. دەستوورەکەشـیی ڕۆژی (26)ی نۆڤێمبـەری (تەشـرینی دوهـەم)ی 1949دا لەلایەن (ئەنجومەنی پێداچوونەوەی دەستوور)ەوە پەسەندکراو، ڕۆژی (26)ی کانوونی دووەمی ساڵی 1950 خرایـە بـەرکارەوە. دەسـتوورەکە پێشـبینی ناوەنـدێکی بـەهێزی دەکـرد. هـەر چـواردە ویلایـەت‌و شـەش ناوچـە

یەکگرتووەکان بەگوێرەی ئەو چوارچێوە مێژووییانەیانەوە کە تیایدا حوکمکرابوونو بەڕێوەبردرابوون دابەشکرانەوە.

ساڵی 1955 (کۆمیسۆنی رێکخستنەوەی ویلایەتەکان) هاتە دامەزراندن. واش دانرابوو رێکخستنەوەیەکی ناوچەیی لەسەر ئەم پرەنسیپانەوە بنیات بنرێت: (پاراستنو بەهێزکردنی یەکێتیو ئاسایشی هیند، یەکشێوەییو چۆنیەکیی زمانو کەلتوور، هەروەها بەتەنگەوەهاتنی لایەنەکانی داراییو ئابوورییو کارگێڕیی، فاکتەری زمانەوانیی چونکە زمان پەیوەستە بە ناسنامەی سۆسیۆ- کەلتوورییەوە (کەلتووری کۆمەڵایەتی)و، رۆڵی هەرە گرنگی هەبوو لە بڕیاردانی دووبارە رێکخستنەوەی یەکە پێکهێنەرەکانیدا. بۆچوون وابوو کە ئەو قانوونەی بەنێوی (قانوونی رێکخستنەوەی ویلایەتەکانی ساڵی 1956)ی لێکەوتەوە، ئەوەی بەشێوەیەکی سەرەکیی ویلایەتەکانی لەسەر بناغەی ئەو زمانانەوە رێکخستنەوە کە لە دەڤەرەکەدا قسەیان پێدەکرا دەشیا چارەسەری گونجا دەستبەر بکات بۆ کێشەگەلی هەمە چەشنەی وەك نایەکسانیی ئابووریی، پەرەسەندنی لاسەنگو نارێك، یاخود باڵادەستبوونی چینو توێژی تایبەتی. هەر لە ساڵی (1956)ەوە ژمارەیەك پێشڤەچوون لە ویلایەتەکاندا ئەنجامدراون، هەرە تازەترینیان دروستکردنی سێ ویلایەتی بچووکی نوێ بوون لە باکووری خۆرهەڵاتدا (چاتیسگار، جەهارکاندو ئۆتارانچاڵ) کەلە

مـــانگی تەشــرینی دوهـــەمی ســـاڵی 2000دا لـــە ویلایەتـــەکانی دیکـــەوە دابڕێنران.

ئەو دەمەی دەستوورەکەی تیادا نووسرا خەمی هەرە گەورەی (باوکـانی دامەزرێنەر) ئەوەبوو یەکێتیو یەکپارچەیی هندستان بپارێزن کـە لـەکاتی سەربەخۆییدا زێتر لە (600) شەش سەد ویلایەنگەلی شازادەیی جـوداوازی لەتەك ناوچەکانی هیندی بەریتانیاییدا هەبوون. بێگومان لەهیچ شوێنێکی دەستوورەکەدا ووشەی (فیـدرالی) بـاس نـەکراوە- دەسـتوورەکە دەڵێـت: (هیند "یەکێتی ویلایەتەکانە"و مەرکەزییەتێکی بەهێز دەخاتە روو).

بـــی. ئـــار. ئامبـــدکار (B. R. Ambedkar) ئەنـــدازیاری دەســـتووری هیندســـتان گوتوویـــە: "بـــەکارهێنانی ووشـــەی (یـــەکێتی) وەك قۆناغێـــك وابوو" کۆمیتەی نووسینی پڕۆژە یاساکە ویســتی ئــەوە روونکاتــەوە کــە: "ئەگەرچـــی هیندســـتان دەبـــووا ببێتـــە (فیدراســـیۆنێك) دەرەنجـــامی رێککەوتنێك بە دەستپێشخەریکردنی ویلایەتەپێکهێنـــەرەکانی نـــەبووە". لەکاتە ئاساییەکاندا هیند وەکو (فیدراسـیۆن) کـار دەکـات، کەچـی، لـە بارودۆخە نا ئاساییەکاندا دەکـرێو روشـیداوە کـە ببێتـەوە بـە وڵاتێکـی مەرکەزیی یەکپارچەو یەکگرتوو.

2- (ماددەو مەرجە دەستووریەکان سەبارەت بە فیدرالیزم)

هیند كۆمارێكی فیدرالیی خاوەن سیستمێكی پەرلەمانییەو لە 28 یەكەی بەشدار پێكهاتووە، كە (3) سیانیان وەك لەسەرەوەدا باسكراوە تەنها بەم دواییانە دروستكرابوون. پەرلەمانە فیدرالییەكەی دوو ئەنجومەنییە (دوو ئەنجومەنی هەیە)، لە راجیاسابها (Ragya Sabha) (یان ئەنجومەنی ویلایەتەكان)- ئەنجومەنی ئەپەر هاوس)و لۆك سابها (The Lok Sabha) (یان ئەنجومەنی خەلك- لۆوەر هاوس) پێكدێت. توێژەرەوەو زانایان ئەوانەی لەماوەی ئەو پەنجا ساڵەی دواییەدا لەبارەی هیندەوە لێكۆڵینەوەیان كردووە، سیستمی رامیاریی هیندیان بەوە وەسپكردووە كە (فیدراسیۆنێكی بێ فیدرالیزمە)و بەشێوەی هەمەجۆر ئاماژەیان بە فیدرالیزمەكەی داوە وەك (هەرەوەزیی، كە بۆ جێبەجێكردن شیاوە، تازە بابەت، بەرپرسیار، پەرلەمانتیاریی، جەماوەریی (گەلی)، یاسادانەر، تایبەت بە كێبڕكێ، دارایی، بنیاتنراوە، نەخوازراو یان (ڕوواڵەتیی).

هەرچییەك بێت، رەگەزی فیدرالییەت وەك پرەنسیپێكی شاراوە بووە لە سیاسەتی فەرمانڕەوایی هیندستاندا سەرەڕای چەندان هەوڵی (نێوەند) بۆ قۆرخكردنی دەسەڵاتەكانو زەوتكردنی مافی دەسەڵاتی دادگەریی ویلایەتەكان بەرێگای قانوونەكانی پەرلەمانەوە. لە دەستووردا چەند ماددیەك هەن كە رێگە بە (نێوەند) دەدەن دەست بەسەر مافەكانی ویلایەتەكان دابگرێت. یەكەم: لەژێر ماددەی (249)دا هاتووە (ئەگەر راجیا سابها- ئەپەر هاوسی پەرلەمان- رابگەیەنێت، بە بڕیارێك كە 2/3

دوو لەسەر سێی ئەندامە ئامادەبووەكان لاگیریی لێبكەنو دەنگی بۆ بدەن بۆ مەبەستی رێككەوتنو بەرژەوەندیی نەتەوەیی، كە پەرلەمان پێویستە قانوونان دەربچوێنێت بە لەبەرچاوگرتنی هەر بابەتێك لەسەر (لیستی دەولەت) حسابكرابێت، ئەوا پەرلەمان بۆی هەیەو دەتوانێ ئەو كارە بەئەنجام بگەیەنێ). بڕیارێكی لەو جۆرەش بۆ ماوەی یەك سالٚ بەركاردەبێتو، دەشكرێ بۆ سالێكی دیكەش درێژبكرێتەوە. خشتەی حەوتەمی دەستوورەكە ئەركەكانو دابەشبوونی دەسەلآتەكان لەنێوان حكومەتی یەكێتیو حكومەتەكانی ویلایەتەكاندا دیاریدەكات. (لیستی یەكێتی) 97 بڕگەییو (لیستی ویلایەت) بە 66 بڕگەو (لیستی هاوبەش)ی دەسەلآتو مافەكان بە 47 بڕگەوە هەنە. هەندێ لە بەندو ماددە گرنگەكانی (لیستی یەكێتی) تایبەتن بە: بەرگریی، ووزەی ناوكی (ئەتۆم)، راوێژكاریی دیبلۆماسییو نوێنەراتیكردنی بازرگانیی، رەگەزنامە (هاولآتیبوون)، رادەستكردنەوەی گومانلێكراوو تاوانبار، بازرگانیكردنی نێوان ویلایەتەكان، پێداچوونەوەی حیساباتەكان، دەركردنی پارەو دراو، هەروەها چاودێرییو سەرپەرشتی كردنی یاساییو ئالوگۆریی دەرەكیی. لەكاتێكدا (لیستی ویلایەت) لەنێوان شتهای تردا ئەوانە لەخۆدەگرێت: نیزامو ئاسایشی گشتی،حكومەتی خۆجێیەتی، ساخلەمییو تەندروستی گتشتیی، پێوەندییو گەیاندنەكان، كشتوكالٚ، ماسیگرتن، بازرگانیكردن لەنێو ویلایەتەكاندا. باجو گومرگو پۆلیس. ئەمەو، یاساكانی تاوان،

جەنگـەڵو دارسـتانەکان، نەخشـەو پلانـدانانی ئـابووریی‌و کۆمەڵایـەتی (سۆشیال)، یەکێتییەکانی بازرگانی، پەروەردەو دەستبەسەرکردنی کـاتیی چـەند ماددەیـەکی گرنگـی نـاو (لیسـتە هاوبەشـەکەن). ئەمـەو، بـە تێپەڕبوونی ساڵان گۆڕانکاریی بەسەر لیستەکاندا هات کە لە بەرژەوەندیی حکومەتی (ناوەند)دا بوون.

دووهەم بڕگەی دەستووریی کـە مـاوە بـە (نێوەنـد) دەدات مافـەکانی ویلایەتەکان قۆرخ بکات ماددەی (250)یە. بەپێی ئەو ماددەیە پەرلـەمان بۆی هەیە یاسا بۆ هەر بابەتێکی نێـو (لیسـتی ویلایـەت) دەربکـات بـۆ سەرجەم یان هەر بەشێکی هیندستان.

لەکاتی ڕاگەیاندنی باری (نـا ئاسـایی)دا، حکومـەتی نێوەنـد بـەپێی مـاددەی (352) دەسـەڵاتی ئەوەیشـی هەیـە بڕیـار بـدات کـەی (بـاری نائاسایی) پێویست دەبێت. باری نائاسایی بەپێی ماددەکـەوە لـە مـانگی ئۆکتۆبەری ساڵی 1962دا ڕاگـەینرا (کێشـەو قـەیرانی- سـینۆ- هینـد)و ساڵی 1968 هەڵوەشێنرایەوە. هەروەها لە مانگی کانوونی یەکەمی سـاڵی 1971 (شەڕ لەگەڵ پاکستان) داو، مانگی ئاداری 1977 هەڵوەشـێنرایەوە. هەروەها، پەرلەمان بەسوود وەرگرتن لە ماددەی (250) پێـنج بابـەتی لـە (لیستی ویلایەتـەکان) دابڕیـوەو، پێـنج بڕگـەی خسـتۆتە سـەر (لیسـتی هاوبەش)و 3 سێ بڕگەیشـی هاوێشـتۆتە سـەر (لیسـتی یـەکێتی)یـەوە. ئاوەها، بۆ نموونە، قانوونی دەستوورەکە (سێهەم گۆڕانکـایی) سـاڵی 1954

خشتەی حەوتەمی گۆڕیی‌و چاککردو پانتایی ماددەو بڕگـەکانی (لیسـتی هاوبەش)ی فرەوانترکرد. ئەمەیش پەیوەسـت بـوو بـە بازرگـانیی نـاوەوەو دەرەوە، بەرهەمهێنان، هێنان‌و دابەشـکردنی بەرهەمـە پیشەسـازییەکان، خۆراك، ئالیکی ئاژەڵ‌و گاگەڵ‌و لۆکە (پەمۆ)وە. بە یاسای دەستوور ساڵی 1956 (چـاککردنی شەشـەم) حکومــەتی یـەکێتی دەسـەڵاتی پێـدرا کـە رادەیەکی زیاتر باج لەسـەر کەلوپـەلی بازرگـانیی نێـوان ویلایەتەکانـدا بسەپێنێت.

قـانوونی دەسـتوور سـاڵی 1982 (چـاککردن‌و هـەمووارکردنی چـوارەم) دەسەڵاتی بـە (یەکێتـــی) داوە لـە بازرگـانیکردنی نێـوان ویلایەتەکانـدا گومرگ لەسەر هەناردەی شـتوومەك دابنێـت. قـانوونی دەسـتوور سـاڵی 1976(چـل‌و دووەمـین هـەموارکردن) گۆڕانکـاریی زۆری لـە خشـتەی حەوتەمدا کردووە، بەراگواستنی ئەو بڕگانـەی پەیوەسـتن بـە (پـەروەردە، جەنگەڵسـتان، پاراسـتنی ژیـانی گیانـدارو رووەکـی کێـویی، کـێش‌و پێوانەکان) لە (لیستی ویلایەتەکانـەوە بـۆ سـەر لیسـتی هاوبـەش), لـە هـەمووی گـرنگتر، گۆڕانکارییەکـە دەسـەڵاتی بـە (یـەکێتی) داوە. بـۆ بلاوکردنەوەی هێزەکانی لە هەریەك لە ویلایەتەکانداو، لەهەمان کاتیشـدا کۆنترۆڵ بەسەر هێزە چەکدارەکان بۆخـۆی بهێڵێتـەوە. بەمـەش کـۆنترۆڵی حکومەتەکانی ویلایەتە پێوەندیدارەکان بەسەر ئەو هێزە چـەکدارانەوە کـە بلاوکراونەتەوە کەمدەکاتەوە.

سێهەم بڕگە ئەوەی ڕێگە دەدات بە (نێوەنـد) دەسـت بخاتـە کاروبـاری دادگـەریی ویلایەتەکانـەوە مـاددەی (356)ە. بـە حـوکمی ماددەکـەوە (فەرمانی سەرۆك) کە بەهۆیەوە حکومـەتی نێوەنـد دەتوانـێ راسـتەوخۆ دەست بەسەر حکومەتی ویلایەتێکدا بگرێت لەساڵی 1950ەوە پتر لە سـەد جاران بەسەر ویلایەتەکاندا سەپێنراوە، ئەمـەیش رەخنـەی تونـدو دژواری وڕووژانـدووە بـەوەی کـە دەسـتدرێژییە بۆسـەر تایبەتمەنـدی فیـدراڵیی هیندستانو، ساڵی 1994 (دادگەی هەرەباڵای هیند) بڕیـاری ئەوەیـدا کـە دەسەڵاتی حکومەتی (نێوەند) بە حوکمی ماددەی (356) بـۆ لێیەخسـتنی حکومەتی ویلایەتێكو لادانی لەسەر حـوکم دەسـەڵاتێکی رەهـا نـەبووە، بەڵکو دەسەڵاتێکی مەرجدار بووە.

چاکسازیی لە دەستووری هینددا دەکرێ بەسێ رێگە ئەنجام بدرێت:

یەکەم: ئەو بڕگەو ماددانەی دەستوور کە (ناشێت بە دەستوور هـەموار بکرێت) دەتوانرێ پەرلەمان بە زۆرینەیەکی ساکار (ئاسایی) بیانگۆڕێت.

دووەم: لەچەند بارێکی (حالەت)تردا، دەبێـت پـڕۆژە یاسـایەك لەهـەر یەکێك لـە ئەنجومەنـەکانی پەرلەمانـدا بخرێنـەروو (پێشـکەش بکرێـت)و لەهـەر دوو ئەنجومەنەکانـدا تێپـەڕبێت بـە زۆرینەیـەك لـەکۆی گشـتی ئەندامەکانی ئەو ئەنجوومەنەوەو زۆرینەیەکی کە کەمتر نەبێت لە 3/2 دوو لەسەر سێی ئەنـدامانی ئـەو ئەنجومەنـە، ئەوانـەی ئامـادەو بەشـداریی

دەنگدانەکە بوون. بە دەستەبەرکردنی ڕەزامەندیی سەرۆکیش دەستوورەکە هەموار دەکرێت.

سێهەمیش: دەربارەی ئەو ماددانەی کار لە بونیادی فیدراڵی وڵاتدا دەکەن وا پێویست دەکات ڕەزامەندیی دەستەی یاسادانانی لانی کەم نیوەی ویلایەتەکان مسۆگەر بکرێت.

دوابەدوای ئەنجامدانی ئەو ڕێوشوێنانەی لە خاڵی دووهەمی سەرەوەدا باسیان لێوەکراوە بەر لەوەی پرۆژە یاساکە بۆ وەرگرتنی ڕەزامەندیی سەرۆک بخرێتە بەردەم سەرۆك کۆمارەوە.

لەلایەکی ترەوە پێوەندییەکانی نێوان حکومەتی نێوەندو ویلایەتەکان زۆر کات ئاڵۆزو پڕکێشە بووە، بۆیەکا دەستەیەکی یاسایی بەناوی (ئەنجومەنی نیوان ویلایەتەکان) دامەزرێنراوە بە مەبەستی تاوتوێکردنی پێوەندییەکانی نێوان ویلایەتەکانەوە. ماددەی (263)ی دەستوور دەڵێت "ئەگەر هەر کاتێ بۆ (سەرۆك) دەرکەوت کە بەرژەوەندیی گشتی تێدایە ئەوا بۆی هەیە ئەنجومەنێك دامەزرێنێتو سروشتی ئەرکەکانی بۆ دیاریی بکات. بەشێوەیەکی گشتیی، ئەنجومەنەکە ئەم کارانەی پێ سپێردراوە:

1. توێژینەوەو ئامۆژگاریکردن دەربارەی ئەو ناکۆکییانەی دەشێ لەنێوان ویلایەتەکاندا ڕوویاندابێت.

2. پشکنینو گەنگەشەکردن لەسەر ئەو بابەتانەی هەندێ یان هەموو ویلایەتەکان، یاخود (یەکێتی)و یەك یان زیاتر لە ویلایەتەکان بەرژەوەندییەکی هاوبەشیان تیادا هەبێت.

3. راسپاردنو پەسەندکردن، بەتایبەتی راسپاردنی پەیوەست بە رێکخستنو هاوتاکردنی سیاسەتو کارکردن بەرەچاوکردنی هەر بابەتێك کە کێشەی لەسەر بێتو مایەی ناکۆکییو گفتۆکردن بێ.

(دادگەی هەرە باڵای هیندستان) پارێزگاری دەستووری هیندە، (ماددەی 124) لە ئێستادا، دادگەکە لە دادوەرێکی سەرەکی (سەرۆك)و 25 دادوەر پێکدێ کە لەلایەن سەرۆکی وڵاتەوە دامەزرێنراون. دادگە لە کێشەگەلی نێوان ویلایەتەکانو کێشەکانی نێوان (یەکێتی)و ویلایەتەکاندا دوایین سەرپشك دەبێت. تێبینی کراوە کە دادوەرییو دەسەڵاتەکانی دادگەی هەرە باڵای هیندستان لە سروشتو مەودایان لە ئەوانەی لە لایەن باڵاترین دادگەکانی وڵاتانی تردا پیادەکراون فرەوانترن.

دەسەڵاتەکانی باجدانانی (یەکێتی)و ویلایەتەکان لێك جوداکراونەتەوە. لیستی یەکێتی 12 دوانزدە بابەتی باجدانان لەخۆ دەگرێتو ، لیستی ویلایەت 19 نۆزدە بابەت، هەروەکو دامەزراوە خۆجێییەکانی شارەکانو لادێکانیش دەسەڵاتی باجدانانیان هەیە.

لە بابەتەکانی پەیوەست بە دارایی دەکرێ بڵێین بۆچوونی سەرەکیی لایەنگیریی مەرکەزییەت دەکاتو بەم پێیە حکومەتی نێوەند بەهێزتر

دەکات. پەرەسەندنەکانی چل ساڵی دوایی ئەوە نیشاندەدات پەیمانگەو لایەنە ئابوورییەکان خوازیاری پشتگیریی‌و هاندانی جۆرێك سیستمگەلی بەڕێوەبردن بوون کە بە تەواوەتی لەگەڵ بیرۆکەو مەفهوومی فیدرالیزمدا ناگونجێن.

ماددەی (280)ی دەستوور رێگە بە دروستکردنی (کۆمیسیۆنی دارایی ناوەندیی) دەدات لەلایەن سەرۆکی وڵاتەوە هەر پێنج ساڵ جارێك. ئەو کۆمیسیۆنە لە سەرۆکێك‌و چوار ئەندامی تر پێکدێت کە سەرۆکی ولات دایاندەمەزرێنێت. کۆمیسیۆن راسپاردەو رێنمایی پێویست لەمەڕ پێوەندییە داراییەکانی ویلایەت‌و نێوەند پێشکەش دەکات. راسپاردەکانیشی لەسەر بنەمای خەملاندنێکی قوول لەبارەی پێگەی دارایی حکوومەتەکانی نێوەندو ویلایەتەکان‌و هەروەها پرس‌و راگۆڕینەوەی فرەوان لەگەڵ خاوەن پیشەکاندا سەرچاوە دەگرن.

رێژەیەکی سەدیی دیاریکراو لە سەرجەم باج‌و گومرگەکانی نێوەند بۆ ویلایەتەکان تەرخانکراوە. کاتی حسابکردنی پشکی گومرگ‌و باجەکانی ناوەندیی‌و بەخشیش‌و یارمەتییەکان بە مەبەستی لێدەرهێنانی بەشی ویلایەتەکان. کۆمیسۆنەکە رێژەی هەناردەکان لە نێوەندەوە بۆ ویلایەتەکان رەچاو دەکات‌و، راسپاردەکانی خۆی رادەگەیەنێت ئەوەش لەسەر بنەمای گریمانەی ئەوەوە کە سپاردن‌و پێدانی باج‌و بەخششەکان لە نێوەندەوە بۆ ویلایەتەکان نابێ لە 37.5٪ لەسەدای سەرجەمی داهاتەکانی نێوەند لە

باج‌و گومرگ‌و بوارەکانی دیکەوە تێپەڕ بکات. ساڵی 2002 دوانزدەمین (کۆمیسۆنی دوانزەهەمی دارایی) دامەزرێنراو، وای بۆ دانرابوو کە راپۆرتی خۆی لە مانگی حوزەیرانی 2004دا پێشکەش بکات‌و ئەم راپۆرتەش دەبووا بۆ ماوەی نێوان 2005- 2006 تا 2010- 2011 کاری پێبکرێت.

کۆمیسیۆنی پلاندانان لە نێوەندو ئەنجومەنە ئۆتۆنۆمییەکان لە ویلایەتەکاندا ئامرازی زۆر گرنگی پێوەندییەکانی نێوان نێوەندو ویلایەتەکانن.

کاتێ هیندستان سەربەخۆیی بەدەستهێنا، نەخشەدانان بووە ئەرکێکی بنەڕەتیی بۆ چارەسەرکردنی کێشەکانی (هەژاریی، نەخوێندەواریی، نەبوونی‌و کەمیی خۆراك‌و، هەروەها دواکەوتوویی پیشەسازی).

لەمانگی ئاداری 1951دا کۆمیسۆنی نەخشەسازیی بۆ ئەنجامدانی پڕۆسەی پلاندانان پێکهێنراو، دواتریش نەخشەکانی ساڵانەو پێنج ساڵی دارێژران‌و بە ئابوورییەك ئەنجامدراون کە تیایدا رۆڵێکی زۆرتر بۆ کەرتی گشتیی‌و رۆڵێکی کەمتر بۆ سێکتەری (کەرت) تایبەتی سەر بە ویلایەتەکان تەرخانکرابوو.

پڕۆژە سەرەکییەکان‌و بەرنامەکان (پڕۆگرامەکان) پێویست بوو لەلایەن کۆمیسۆنەکەی پلاندانانەوە پەسەندبکرێن بەر لەوەی هیچ ماددەیەکی

بودجە بۆ خەرجییەکانی دابنرێن یان بڕیاریان لەسەر بدرێت. بڕیاردان‌و بڕینەوەی یارمەتیی بۆ ویلایەتەکان سەرەکی ترین کاری کۆمیسۆنەکەیە.

جا، بەهۆی ئەوەوە کە سەرچاوەکانی پلانە گشتییەکان سنووردارن، هەروەها نایەکسانیی لە دابەشبوونی سەرچاوەکان لەنێوان ویلایەتەکاندا هەیە، بەشداربوون لە سەرچاوەکان هەمیشە وەك هۆکارێکی ناکۆکیی‌و رێکنەکەوتن دەمێنێتەوە لە پێوەندییە فیدرالییەکاندا.

4. هێزە بزوێنەرەکانی رامیاریی سەردەم

کورتهێنانە سەرەکییەکەی دەستوور لەوەدابووە کە نەیتوانیوە حوکمڕانییەکی یەکگرتوو بێنێتە ئاراوە کە لەژێر سایەی دەستە هەڵبژێردراوەکان لە گوندو شارۆچکەکاندا بۆ (ناوەند) کار بکات. راستییەکەی ئەوەبوو کە بە گەڕان بەدوای پاکانەو پاساوی پێویستدا بۆ هێشتنەوەی هیندستان بە یەکگرتوویی، ژمارەیك لە بڕگەو ماددەکانی دەستوور سەراوژێرکران. دەرەنجام هیند لە ساڵەکانی هەشتاکانی سەدەی ڕابردوودا (بیستەم) رووبەڕووی کێشەگەلی (توندوتیژیی، مەترسیی‌و هەڕەشەی جیابوونەوە، خودموختاریی، چارەی خۆنووسین، گۆڕانکاریی رادیکاڵی (بنەڕەتی) دەسەڵاتەکانی بۆ ویلایەتەکانی بووەوە. بە لەبەرچاوگرتنی فرەیی‌و هەمە جۆریی کۆمەلایەتیی هیندستان، پرەنسیپی فیدرالیزم تاکە بناغەی خۆڕاگریی‌و بەردەوامبوونە کە بۆ دەستەبەرکردنی دەوڵەتێکی یەکگرتووی بەهێزی هیند دەستبدات. هەر تەنیا بە

دەوڵـەتێکی شـێوە فیـدرالیی دەکرێـت هەمـە جـۆریی‌و پەرشـوبڵاویی کـەڵتووریی- کۆمەڵایـەتی وڵات بەگشـتی‌و ویلایەتـەکانی بەتایبـەتی بەیەکەوە ببەسترێنەوەو رابگیرێن.

هیند گەیشتبووە خاڵێکەوە ئەگەر راستییە کۆمەڵایەتی‌و رامیارییەکان لەسەر ئاستە جوداوازەکـان رەچـاو نـەکرابان ئـەوا (یەکێتییەکـە)ی خـۆی نەدەگرت‌و لەنێو دەچوو. بۆیەکا، گەڕان بەدوای رێوشوێنی دەستووریی بـۆ چاککردن‌و بەرەوپێش بردنی سیستمی فیدرالیی بووەتـە ئەجینـداو خـاڵی هەرە سـەرەکیی لـە کارنامـەی رۆنـاکبیرو یاسـازان‌و حزبـە سیاسـییە پێوەندیدارەکاندا.

لـە سـاڵەکانی دوای هەشـتاکاندا زانـرا کـە بڵاوبوونـەوەی بیرۆکـەی فیـدرالیزم خـۆی سـەپاندووە بەسـەر (مەرکوزییـەت)دا لەسـەر ئاسـتە ناسەرەکییەکانی دەوڵەتییدا. هەر بۆیەش حکومەتی یەکێتی (ناوەنـد) لـە حوزەیرانی ساڵی 1983دا کۆمیسۆنێکی دامەزراند بـەنێوی (کۆمیسـیۆنی سـەرکاریا) (Sarkaria Commission)، بـە مەبەسـتی پێداچـوونەوە بـە رێکخستنەکانی نێوان (یەکێتی)یەکەو ویلایەتـەکان، بـە لەبەرچـاوگرتنی دەسـەڵاتەکان‌و ئـەرکو بەرپرسـیاریەتییەکان لـە سـەرجەم بوارەکانـداو، هەروەها بۆ دۆزینەوەو راسپاردنی پێوەرگەلی گونجاو بۆیان.

ئەو راپۆرتەی لە کانوونی دووەمی 1988دا وەرگیرا هیچ گۆڕانکارییەکی رادیکاڵیی (بنەڕەتیی) لە پێوەندییەکاندا پێشکەش نەکردبوو، بگرە لەگەڵ

چوارچـــێوەی فیدرالییـــە دوو- ئاســـتەکەدا مـــابووەوە. (کۆمیســـیۆنە سەرکارییەکە) رەخنەی گرت لەو مەیلی گشـتییەی لاگـیری چـڕکردنەوەی دەسەڵاتەکان بوو لە (مەرکەز)داو، لەنێوان شتهای تردا کەمکردنەوەی ئەو نەخشەسـازییانەی پەسـەندکرد کـە لەلایـەن مەڵبەنـدەوە (نێوەنـد)ەوە سەرپەرشـتییو چـاودێرییدەکرانو تایبـەتن بـە کایـە گرانبـەهاکانی ویلایەتەکان سەبارەت بـە بابەتگـەلی سـەر بـە یـەکێتی لـەنێو (لیسـتی هاوبـەش)دا. هـەروەکو راپۆرتەکـە تێبینـی بەسـوودی نیشـاندا لەمـەڕ پێویستبوونی گواستنەوەی هێزو دەسەڵات بۆ خوار ئاستی ویلایەتەکان بـۆ دەستە هەڵبژێردراوە ناوچەییەکان، کەچی ئەمانە وەك فیدرالیزمیی هەمـە ئاست کورتیان هێنا، لەوانەیە بزاڤی رووەو فیدرالیی فرە ئاست لە ناوەندی هەشتاکاندا گرنگترین هـەنگاوەکانی فیـدرالیزمیی هینـدی بووبێـت لـەم ساڵانەی دواییەدا.

پێشترێ هەولی مێـژوویی بەئاراسـتەی دروسـتکردنی رایـەلی نـزمتری حکومـەت دراوە، وەلیّ، رووکارگەلـە تازەکـان دیمـوکراتیترو پەسـەندو جێگیرتربوون.

ئەو راستییەی کە ئەنجومەنـەکانی گونـدەکان (پانچـایات)و هـەروەها شارەوانییەکان هیچ پێگەیەکی دەستوورییان نەبووە، رێگربـووە نـەك هـەر لەبـەردەم نەشـونماکردنو پەرەسـەندنیان، بـەڵکو لەبـەردەم دابەشـبوونی دەسەڵاتە ناوەندییەکانیشیدا.

دەستوورەکە بەتەنیا دان بە (یەکێتیو ویلایەتەکان)دا دەنێت، وەلێ، لەسەرەتای هەشتاکاندا گفتوگۆ لەمەڕ پێدانی رەوایەتیی قانوونییو دەستووریی بە دەستە ناوچەییەکانیش دەستی پێکردبوو. تاقیکردنەوەکان لە (بەنگالی خۆرئاوا) 1978و (کارنەتاکا 1987)و، هەروەها لە (ئەندراپرادیش 1987)دا وەڵامدانەوەی زۆر نائاسایی دانیشتووانانیان لێکەوتەوە. لەرۆژی 15ی ئایاری 1989دا پرۆژە یاسایەك- شەستوچوارەمین هەمواركردن) لەلایەن سەرەك وەزیرانی ئەوساوە (راژیف گاندی Rajiv Gandhi) درایە پەرلەمان تا (پانچایاتەکان) بێنێتەوە ژێر رکێفی دەسەڵاتی دەستوورەوە. ئەم هەنگاوە پێشوازیی لێکرا، بەڵام، رووبەرووی بەرهەڵستییەکی زۆر توونديش بوویەوە، ئەوەش لەسەر دوو بنەما:

1- پرۆژەکە چاودێرییو چاوپۆشیی لە ویلایەتەکان دەکرد بۆیەکا وەکو ئامرازێکی (نێوەند) بۆ مامەڵەکردنی راستەوخۆ لەتەك (پانچایاتەکاندا) سەیر دەکرا.

2- نموونەیەکی وەکیەکیی (نموزج موحد) بەسەر سەرتاپای وڵاتدا دەسەپاند لەجیاتی ئەوەی ماوەبدات بە ویلایەتە تایبەتییەکان هەتا ووردەکارییەکانی یاسا بەگوێرەی رەوشو بارودۆخە ناوچەییەکانیان دابرێژن.

هەروەکو لەدەرەوەی پەرلەمانیشەوە لەلایەن پارتە سیاسییەکانو رۆشنبیرانو هاووڵاتییە پێوەندیدارەکانەوە بانگەوازی بەرهەڵستیکردنی

پڕۆژەکە بەرزکرایەوە. هەرچەندە پڕۆژەکە لە 15ی ئۆکتۆبەری 1989 لە (لۆك سابهاو راجیا سابها)دا زۆرینەی 3/2 دوو لەسەر سێی دەنگەکانی بەدەستهێنا، بەڵام بەدوو دەنگ دۆڕاو پەسەند نەکرا. لەسەر ئاستێکی تر، لەوانەیە بە راگەیاندنو بانگەشەی فرەوانتربووبێ بۆ فیدرالییەتی هەمە ئاستەوە کە ژمارەیەك ئەنجومەن پێکهێنرابوون، لەوانە (ئەنجومەنی دارجیلینگ گۆرِها هیل) (Darjeeling Gorkha Hill) 1988، (ئەنجومەنی ئۆتۆنۆمیی بۆدۆلاند) (Bodoland Autonomous Couneil) 1993، ئەنجومەنی خودموختاری دەڤەری ژهارهاند (Jharkhand Area Autonomous Council) 1994، هەروەها (ئەنجومەنی خودموختاریی هیل دیستریکت بۆ لاداخ) (Autonomous Hill District Couneil for Ladakh)ساڵی 1995. ئەمانە هەموو یەکەی (لامەرکەزیی) نوێ بوون کە واتاو گۆڕوتینی زۆرترینیان بە سیستمی (فیدرالیزمی فرەئاست) بەخشییو، هەروەکو هاندەرو پاڵپشتگرتنێك بوون بۆ رێکخستنی دامودەزگاکانی توێژە فرەو جوداوازەکان لەنێو چوارچێوە فیدرالییەکەی هیندیدا.

لە ئەیلوولی 1991دا حکومەتی کۆنگریس بە سەرۆکایەتی (ناراسیماراو) (Narasimha Rao) دوو پڕۆژە یاسای پێشکەش کرد- یەکێکیان بۆ دەستەو ئەنجومەنەکانی دیهات (پانچایاتەکان)و ئەویتریان بۆ کۆمەڵەو ئەنجومەنە ناوخۆیەکانی شار (شارەوانییەکان) بە مەبەستی فرەوانکردنی بەشداربوونی دیموکراسییانەی گوندەکانو شارەوانییەکان.

ئەم پڕۆژە یاسایانە لـە 23ی کـانوونی یەکـەمی 1992دا لـە پەرلـەمان دەرچـوێنران‌و سـاڵی 1993 دوابـەدوای نزیکـەی 10دە سـاڵ گەنگەشـەو گفتوگۆو بینەوبەرەو بزاڤی یاسایی لەسـەر جۆرەهـا ئاسـتی جیـاواز وەك (گـۆڕین‌و دەسـتکاریکردنی حـەفتاو سـێهەم‌و حـەفتاو چـوارەم) خرانـە بـەرکارەوە. بـەم هەموارکردنانـە 47 چـل‌و حـەوت بابـەت لەلایـەن ویلایەتەکانـەوە بـۆ ژێـر دەسـەلاتی پانچـاکاتەکان‌و شـارەوانییەکان گوێزرانەوە.

گۆڕانکارییەکان دەڤـەرەکانی هۆزەکانیشـی گرتـەوە (بەشـی خشـتەی پێنجەم لە دەستوورەکە) کانوونی یەکەمی ساڵی 1996. ئەم هەموارکردنـە دەستوورییە مێژووییانە گوزارشت بوون لە ژماریەك گۆڕانکاریی.

یەکـەم: پانچـایاتەکان‌و شـارەوانییەکان بـوون بـە پەیمانگەگـەلی خۆبەڕێوەبردن نەك تەنها ئاژانسگەلی پەرەسەندن.

دووەم: ئەنجوومەنەکانی گوند (Gram Sabhas)و کۆمیتەکانی پاراستن لە شارەوانییەکاندا بوونە یەکەگەلی بنچینەیی بۆ سیستمی دیموکراتیی.

سێهەم: هەموارکردنەکان چەندان پلەو ئاستی تازەیان لە سیسـتمەکەدا هێنایە ئاراوە- سیستمی پانچایاتەکان لە 3 سـێ ئاسـت پێکهـاتبوو: لـە نزمترین ئاستدا گوند بوو. لە ئاستی ناوەندیدا (بلۆك) بوو، لـە سـەرەوەی هەموانیشەوە ناوچە 0(هەرێم) دەهات.

چوارەم: چاكسازییەكان بناغــەی دیموكراســییان لەووڵاتــدا فرەوانكــرد- كورسییەكان لە پانچایاتەكانو شارەوانییەكاندا لەهەر ســێ ئاســتەكانیاندا دەبووا ئێستێ بە هەڵبژاردنی راستەوخۆ بۆ ماوەی پێنج ساڵان پڕبكرێتەوە، هەروەها چەندان كورسی هەڵگیراون بۆ ئەو گرووپانەی هــەتاكو ئێســتا لــە دەرەوەی پڕۆسەكەدان، وەك هۆزەكــانو خــەڵكانی ســەر بــە توێــژە ئاســت نزمەكانەوەو ژنانیش.

پێنجەم: كۆمیسۆنێكی سەربەخۆی تایبەت بــە هەڵبژاردنــەكان لەهــەر ویلایەتێكــدا پێكهێنــرا بــۆ سەرپەرشــتیو رێنمــاییكردنو كــۆنترۆڵكردنی پڕۆســـەی هەڵبژاردنـــەكانو ئامـــادەكردنی لیســـتەكانی تایبـــەت بـــە هەڵبژاردنەكانو كۆمیسۆنەكانی دارایی سەر بە ویلایەتەكان.

شەشەم: گۆڕانكارییەكان بڕیاریان لەسەر ئەو پرەنسیپانەدا كــە دەبــووا سەرچاوە داراییەكان بەبێ زیادوكەم بگوێزرێنەوە بــۆ ســەر پانچــایاتەكانو شــارەوانییەكانو، هــەروەها كۆمیتەگــەلی نەخشەكێشــانی هەرێمــەكانیان دامەزراندن. بەخششی خكومەتەكانی هەریەك لە (نیۆەنــد)و ویلایەتــەكان سەرچـــاوەیەكی گـــرنگو بـــەهاداری داراییـــن، بـــەڵام چـــاوەڕواندەكرێت حكومەتەكانی ویلایەتەكانیش داهاتی هەندێك باجو گــومرگی دیــاریكراو بــۆ (پانچــایاتەكان) بگەڕێننــەوە. لــە هەنــدێ حاڵەتانیشــدا رێگــە بــە پانچایاتەكان درابوو باجی خۆجێیی كۆبكەنەوەو داهاتەكەی بۆ ناوچــەكەی خۆیان بەكاربێنن. لەئەنجامی ئەو چاكسازییە دەســتووریانەوە چــینێك لــە

حکومڕانیی دیفاکتۆ (ئەمری واقیع) بە بنەمایەکی دیموکراسی فرەوان هاتە ناوەوە. پێش ئەمە هیند نزیکەی 4963 ئەندامی هەڵبژێردراوی لە پەرلەمانو ئەنجومەنەکانی ویلایەتەکاندا هەبوو، وەلێ، لە ئێستادا هەر پێنج ساڵ جارێك 3سێ ملیۆن نوێنەر دێنە هەڵبژاردن. کە زیاتر لە یەك ملیۆنیان ئافرەتن. ژمارەیکی زۆریش لە گرووپو کۆمەڵە بەشدارنەبووەکانی پێشوو ئەمێستاکە خراونەتەوە ناو دەزگا بڕیار بەدەستەکانەوە. هیندستان لە فیدرالییەکی دوو ئاستییەوە (یەکێتیو ویلایەتەکان) رووەو فیدرالیزمێکی فرە ئاستی خاوەن دامودەزگەی خۆجێییەتی (پانچایاتو شارەوانییەکان) لەسەر ئاستی هەرێمو نزمتریش کە بوویەتە سێهەم ئاست- هەنگاو دەنێت.

هەندێ لە راڤەکاران پێیانوایە ئەم پڕۆسەیە تەنیا (فیدرالیزمی ئیدرایی) بەهێز دەکاتو هیچی تر، بەو مەبەستەی یارمەتی نوێنەرانی دەسەڵاتە داراییو کارگێڕییەکان بداتو لە ویلایەتەوە، بیانداتەوە بە دەزگەو دامەزراوە خۆجێییەکان. دەسەڵاتی کارگێڕییو سەرچاوە داراییەکانی دامودەزگە خۆجێییەکان بۆ پیادەکردنی ئەم دەسەڵاتانەیان پشت بە رێگەی یاسادانانەوە دەبەستن کە دەبێ لەلایەن ویلایەتەوە دەربچوێنرێن. ئەمان خۆیان هیچ دەسەڵاتێکی جێبەجێکردنو یاسازییو داراییی، یان دادوەریی دیاریکراویان نییە.

لەبەر ئەمە، بەپێی ئەم قوتابخانەیەوە، پێگەی دەستووریی هەڵبژاردنەکانیش ئەو مانایە نابەخشن کە ئەمان سێهەم چین (پلە)ی حوکمڕانیی بن. ئەمە بەهەرحاڵ دیدو بۆچوونێکی سنوورداره لەهەمبەر ئەو گۆڕانکارییە دیموکراتیی و سیاسیانەدا کە بەدیهاتوون.

خەڵکانی تر پێیانوایە ئەم تێڕوانین و ڕێبازە گۆڕانکارییەکی چلۆنایەتی لە کارەکتەری فیدرالیزمی لەشێوازی فەرمانڕەویی هیندیدا دەگەیەنێت. هەر یەکێك لە ویلایەتەکان بووەتە یەکەیەکی فیدراڵیی کە سێ چین لە خوارە خۆیدا هەنە: ناوچە، بلۆك و گوند.

ئەمەش جۆرە فیدرالیزمێکی بێ وێنەو تاکەو، هیند پێویستە کۆشش بکات بۆ هاوسەنگییەکی گونجاو، هەروەها رایەڵ و پێوەندیی دروست بکات لە پرۆسەیەکی دیموکراسییانەدا، لە (گرام سابها- ئەنجوومەنی گوند)ەوە بۆ (لۆك سابها) لە پەرلەمانی فیدرالییدا، ئەو رێوشوێنە فرە ئاستانە لە هیند گوزارشت لە نیشانەی گەڕانی نوێ و بەردەوام بەدوای شێوازی تازەدا دەکەن کە گونجاو بێت لەهەمبەر ئەو فشارانەی لە ئەنجامی پەرەئەستاندنی دیموکراسییەوە دروستبوون.

بۆ ئەوەی فیدرالیزمی هەمەئاست کاریگەریی ببێت، لەسەر نێوەند پێویستە سۆزو خواستێك پەرەپێبدات بۆ بەشدرایی پێکردنی ویلایەتەکان لە دەسەڵاتەکاندا بەشێوەیەکی یەکسان. داهێنان و تازەکردنەوەی نەریتی ئامۆژگاریی و کۆمەلایەتی مەرجی پێویستن بۆ پتەوکردنی چوارچێوەی

فیدرالی. شێوەی حوکمی فیدرالیی هیندستان نـەگۆڕو جـێگیر نییـە. وەك (رەشیدخان)ی شـارەزاو پسـپۆڕ لـە فیـدرالیزمی هینـدیی وای بۆدەچـێت (گەلی هیند خاوەن فیدرالییەتێکە وورده وورده پەرەدەسێنێت. هینـد وەك (گەل)ێك نیوسەدەی تێپەڕاندووەو لەتەك ئەو رەوتەیەشـدا بـەپێی ئـەمری واقیع (دیفاکتۆ) پێـی ناوەتـە نێـو بازنـەی فیدراڵییـەتێکی فرەئاسـتەوە، ئـەوەیش گۆڕانێکـە جـوداوازە لـەوەی کـە تـەنها (یەکێتییـەکی چـەند ویلایەتێك) بێت.

ئەوەیش گرنگە تێبینی رەوتێکی دیاری دیکـەی فیـدرالیزمی هینـدی بکەین- سیستمی هەمیشە لە گـۆڕانیی حزبـی سیاسـی. ئـەوەبوو هـەتا هەڵبژاردنەکانی پەرلـەمان لەسـاڵی 1977دا، (حزبـی کـۆنگرێس) دەسـتی بەسەر گۆڕەپانی سیاسیی هیندسـتان داگرتبـوو. لەگـەڵ ئەوەشـەوە، لـەو کاتەوەدا چەندان حزبی هاوپەیمانی تر پەیدابوون تا بمێننەوە، نەك تەنها لـە (نێوەند) بگرە لە ویلایەتەکانیشدا.

ئاوەها، لە ئیمڕۆدا، تەنانەت (پارتی کۆنگرە)یش ناتوانێ دەسەڵاتەکان بەتەنیا بۆ خۆی قۆرغ بکات، بەڵکو لەسەری پێویسـتە داوای پشـتگیریی‌و هاوکاریی لە حزبەکانی هەرێمەکان بکات تاوەکو لە دەسەڵاتدا بمێنێتـەوە. (حکومەتی ئێستای هیند لە هاوپەیمانیی 24 حزب پێکهاتووە). (مەبەست ساڵی نووسینی ئەم لێکۆڵینەوەیە، وەرگێر- مەجید ئاینگەر) ئێسـتێ لـە هیندستان پتر لە (550) حزبی سیاسیی تۆمارکراو هەنە، کـە لەنێوانیانـدا

بە تەنیا (6) شەشیان وەك حزبی نەتەوەیی (سەرانسەریی) دەژمێردرێن، 40 چلیان لەسەر ئاستی ویلایەتەکانن‌و (504) یش تەنیا پێگەی خۆجێیەتی (ناوخۆیی)یان هەیە. پارتیە هەرێمایەتییەکان یان ویلایەتییەکان کاریگەریی دیاریان لەسەر (نێوەند) هەیەو بەم پێیە بەهەند هەڵگرتنی (نێوەند) تا رادەیەکی زۆر زیادی کردووە، هەر کاتێ حزبێك (یان چەند حزبێك)ی دیارو بەهێز کە هاوبەندییەکی فەرمانڕەواییان پێکهێناوە، لەسەر هەندێ بابەتی سیاسی یان بەرژەوەندیی هەرێم یان ویلایەتەوە، پشتگیریی خۆیان بکێشنەوە ئەو وەختە حکومەتی (نێوەند) توانای مانەوەی نامێنێت.

هەندێ چاکسازیی رامیاریی‌و دەستووریی لەماوەی (3) سێ ساڵی رابردوودا کاریگەریی دیاریان بەسەر شێوازی فەرمانڕەوایی هینددا جێهێڵاوە. یەکەمین چاکسازیی گرنگ ئەو هەموارکردنە دەستوورییانەی کە لە ساڵەکانی دەستپێکی سەدەی بیستویەکەمدا جێبەجێکراون. دوابەدوای هەشتایەمین هەموارکردنی دەستوور ساڵی (2000)، سەرجەم داهاتەکانی یەکێتییەکە ئێستا دەکرێ لەگەڵ ویلایەتەکان دابەش بکرێت. هەموارکردنی ژمارە (84) هەشتاو چواری دەستوور ساڵی (2002) دیاریکردنی سنووری بۆ دەنگدەرانی ناوچەکانی هەڵبژاردنی پارلەمانی هەتا ساڵی (2026) هەڵپەساردووە. پاساوی ئەم هەموارکردنەش ئەوەبوو ئەگەر سنووردانانەکان هەر لەساڵی (2001)ەوە پیادەبکرابوایە ئەوە دەبووا

ئەو ویلایەتانەی باشوور کە لە پێداچوونەوە بە زیادبوونی ژمارەی دانیشتووانانیان سەرکەوتوو بوون، بەناهەق سزا بدرانایا. ویلایەتە هیندی زمانەکان لە باکوور کە چڕیەکی زۆری دانیشتوانانیان هەنە، بەم شێوەیە دەرفەتی زیادکردنی هێزو توانای پەرلەمانییان لەدەستداوە.

هەمووارکردنێکی بایەخداری دیکە لە یاسای (هەمووارکردنی نوێنەرایەتی کردنی خەڵك) دابوو کە ساڵی 2003 دەرچووەو، سیستمێکی کراوەی پێشکەش کردووە بۆ شێوەی دەنگدانو لیستەکانی پاڵێوراوان لە هەڵبژاردنەکان بۆ (راجیا سابها- ئەنجوومەنی باڵا)و، مەرجەکانی دیکەیشی بۆ نارەزایی دەربڕینو بەربەرەکانێی هەڵبژاردنەکان بۆ ئەو ئەنجومەنە وەلاناوە. ئەندامانی راجیا سابها لەلایەن ئەندامانی ئەنجومەنەکانی یاسادانانی ویلایەتەکانەوە هەڵدەبژێردرێن. بەپێی مەرجەکانی پێشتر، دەبووا کاندیدکراو بۆ راجیاسابهای ویلایەتێکی تایبەت حەڵكو دانیشتووی هەمان ویلایەت بووایە: مەرجە تازەکان ڕێگە دەدەن کە دانیشتووێکی هەر ویلایەتێ بۆی هەیە هەڵبژێردرێت بۆ راجیاسابها لەهەر ویلایەتێکی دیکەی (هیند)دا. دەشگوترا کە ئەم گۆڕانکارییە کار لە خودی بناغەی بنیادنانی فیدرالییەتەکە دەکات.

(کۆمیسۆنی نەتەوەیی بۆ چاودێریکردنی دەستوور) لە شوباتی 2000 دامەزرێنراو لە کۆتایی 2002دا راپۆرتی خۆی بڵاوکردەوەو تیایدا زۆر بە دوورو درێژی ڕێناییگەلی دەربارەی بنیادو پێکهێنانی حکومەت لە

مەڵبەند (نێوەند)و لە ویلایەتەکانداو هەروەها لەمەڕ پێوەندییە هاوکۆییەکانی نێوان حکومەتە ناوخۆییەکانەوە دەرکردبوو.

کۆمیسۆنەکە داوای چاکسازیی گشتگیری لە سیستمی کۆمیتەکاندا کردووە بەشێوەیەك کۆسپو ئاستەنگەکانی بەردەم پەرلەمانو ئەنجوومەنەکانی یاسادانان لە ویلایەتەکاندا نەهێڵێت. کۆمیسیۆن پێشنیاری پێکهێنانی سێ کۆمیتەی تازەی کردبوو (بە هەڵوەشاندنەوەی هەندێ لە کۆمیتەکانی ئەو سەردەمە، ئەوانەی تایبەت بوون بە موڵكو خانووبەرە (عقارات)، خزمەتگوزارییە گشتییەکانو ئەنجومەنە پاشکۆییەکانی یاسادانان، ئەوانەی داوایکردبوون برێتی بون لە (کۆمیتەیەکی دەستوور- پەیوەست بە چاکسازییەکان-، کۆمیتەیەك بۆ ئابووریی نەتەوەیی، کۆمیتەیەکیش بۆ یاسادانان).

سەبارەت بە پێوەندییەکانی نێوەندو ویلایەتەکانەوە، کۆمیسیۆنەکە ئامۆژگاریی بەهێزکردنی (ئەنجومەنەکەی ئێستای نێوەندو ویلایەتەکانی) کرد ئەمەش هەماهەنگە لەگەڵ گیانی فیدرالیزمی هاوکاردا کە پێویستی هەیە بە لەیەك گەیشتنی تایبەتیو متمانەی دوو لایەنەو چارەسەرکردنی بێ دواخستنو بەپەلەی ئەو کێشانەی سەر بە بەرژەوەندیی گشتیین. هەروەکو پێکهێنانی (کۆمیسۆنێکی بۆ ڕێکخستنی بازرگانیی (نێوان ویلایەتەکان) بە پەسەند زانیوە، (ماددەی 307، دەروازەی 42، لە لیستی یەکێتی دا) ماددەی 307 ئاماژە بە دامەزراندنی دەسەڵات دەکات لەلایەن

پەرلەمانەوە بۆ ئەنجامدانی بازرگانیی‌و ئاڵوگۆڕکردن‌و چالاکییە پێوەندیدارەکانی تر لەنێو سنووری هیندستاندا- واتا ئازادیی ئاڵوگۆڕکردن‌و قەدەغەکردنیان لە ناوەوەی وڵاتدا لەنێوان ویلایەتەکانیشدا.

کەچی دەروازەی 42 لە (لیستی یەکێی)دا ئاماژە بۆ بازرگانیی‌و گۆڕینەوەی شتوومەك لەنێوان ویلایەتەکاندا دەکات.

پێشنیارێکی پێشوازیلێکراوی دیکە ئەوەبوو کە (بەر لە ئیمزاکردنی هەر ڕێککەوتننامەیەکی نێودەوڵەتیی کە کاریگەریی بنەڕەتیی زۆر گرنگی لەسەر بەرژەوەندییەکانی ویلایەتەکاندا هەبێت لەمەڕ ئەو بابەتانەی لەسەر لیستی ویلایەتدان، دەبوا حکوومەتی یەکێتی پێشەکی پرس‌ورا گۆڕینەوە لەگەڵ (ئەنجومەنەکەی نێوان ویلایەتەکان)دا بکات.

دەبێ لێرەدا تێبینی ئەوەش بکرێت کە ئێستێ دوو حاڵەت هەنە لە (دادگەی باڵای هینددا) لە چاوەڕوانییدان لەلایەن حکومەتەکانی ویلایەتەکانی (پونجاب‌و تامیل نادۆ)وە پێشکەش کراون بۆ نارەزایی دەربڕین لە ئیمزاکردنی یەکلایەنەی ڕێککەوتننامەی ڕێکخراوەی بازرگانیی نێودەوڵەتیی لەلایەن حکومەتی (ناوەندیی یەکێتییەوە) لەساڵی 1995 دا.

لەماوەی دوو کۆبوونەوەی ئەنجومەنی نێوان ویلایەتەکاندا مانگی تەشرینیی دووهەمی 2001و ئابی 2003، ویلایەتەکان دەستکەوتی زۆریان بەدەستهێنا. لەسەر ئەوە ڕێککەوتن کە دەسەڵاتە زیادەکان ئەوانەی پێشتر بۆ حکومەتی (نێوەند) مابوونەوە بۆ (لیستی هاوبەش) بگوێزرێنەوەو،

هــەروەها بەیاســاکردنی ئــەم لیســتەیش بــە پــرس‌و راکــردن لەگــەڵ حکومەتەکانی ویلایەتەکان دابێت.

راسپاردەیەکی گرنگــی دیکــەش کــە ئەنجومــەنی نێــوان ویلایەتــەکان قەبووڵی کرد ئەوەبوو حکومەتی نێوەند دەبووا بۆ دامەزراندنی پارێزگاکان پرس بە ســەرەك وەزیــری ویلایەتەکــەوە بکــات‌و، حکومــەتی نێوەنــدیش بەڵێنی داوە بەو پێیەی دەستوورەکە هەموار بکات.

هــەروەها کۆبوونەوەکــەی (ســرینگار Sringar)ی ئەنجومــەنی نێــوان ویلایەتەکان لەبارەی (ماددەو مەرجەکانی) حاڵەتی لــەناکاو (تــەواریی)ی سەر بە ماددەی (356) گفتوگۆی کردو چــەند بڕیــارێکی دیــاریکراوی لــە سوودو بەرژەوەنیی ویلایەتەکان دەرکردو بەهۆیانــەوە ســنوورێك دانــرا بــۆ خواســت‌و ئــارەزووە نارەواکــانی حکومــەتی یــەکێتی (یــەکگرتوو) بــە لەبەرچاوگرتنی دیاریکردن‌و جاڕدانی باری تەنگانەو ناکاویی.

لەبارەی جەنگ دژی تیرۆریزمەوە، مافی بەکارهێنانی هێزی تایبەتی لە ویلایەتێکــدا کــاتی ســەرهەڵدانی حاڵــەتێکی تەنگانــەو ناکاوییــدا وەکــو مافێکی تایبەت بە حکومەتی نێوەند (یەکێتی یەکە) سەلمێنرا.

بەڵام، لەبارەکانییتردا پرس‌و راوێژکردن لەگەڵ ویلایەتەکاندا بە پەسەند زانرا. هەروەکو هێنانە ئاراوەی سیستمێك بــۆ ئــاڵوگۆڕکردنی ئەفســەرانی هێزە چەکدارەکانی پۆلیس لەنێوان یەکێتی‌و ویلایەتەکاندا پەسەندکرابوو.

ئەنجومەنەکــەی نێــوان ویلایەتــەکان لــەکۆی 247 راســپاردەکانی (کۆمیسیۆنی سارکاریا)وە (230) یــانی پەســەندکردن‌و (170) شــیان هــەر پێشتر کاریان پێکرابوون.

ئەنجومەنەکە لە دوایین کۆبوونەوەیدا بڕیاریدا کە ئیتر لەوەودوا ببێتە کۆڕو دوانگەیەك بۆ دەستنیشانکردنی مەسەلە بایەخدارەکانی پەیوەست بە فیدرالیزمی هەرەوەزیی (هاوکاریکار)و گرنگیدان بە چاپەمەنیی و پەخش و بڵاوکردنەوەی چەمکە کۆمەلایەتیی و ئابوورییەکانی. کاروچالاکییەکانی ئەنجومەنەکە (ISC) ئەو پانتاییە روو لە فرەوانبوونە کە لە ئێستادا ویلایەتەکان لە بونیادی فیدرالیزمدا وەدەستیانهێناوە عەکس دەکاتەوە.

پرۆسەی بە فیدرالیبوون لە هیندستاندا گۆڕو تەووژم بەخۆوە دەگرێت. یاریزانە سەرەکییەکانی پرۆسەکەش بریتین لە (سەرەك کۆماری هیندستان، دادگەی باڵا، کۆمیسیۆنی مەڵبەندیی هەڵبژاردنەکانو کۆمیسیۆنی نەتەوەیی بۆ مافەکانی مرۆڤ، وهەروەها رێکخراوەکانی کۆمەڵگەی چالاك و زیندووی هیندستانو راگەیاندن- میدیا- بەهەمان شێوە یاریکەری سەرەکیی و کاریگەرن لە پرۆسەکەدا. هیچ ساتێکی سستوخاو- ناخۆش و بێ ئومێدیی لە گۆمەڵگەی هیندستاندا بوونی نییەو، سرووشتی زبرو (توندی) سیاسەتە هەمیشە لە گۆڕانکارییەکانی هیند تەنیاو تەنیا ویلایەتەکانی بەهێزترو کۆتوبەندە گورچکبڕەکانی (نێوەند) یان لاوازو بێ هێزتر کردووە.

خشتەی ژمارە (1)

هێما رامیاریی و جێوگرافییەکان:

شاری پایتەخت ژمارەو جۆری یەکە پێکهێنەرەکان	نیودەلهی 28 ویلایەتن: ئەندراپڕادیش. ئاردوناخال پڕادیش. ئاسام. بێهار چهاتیسگار. گۆوا. گوجارات. هاریانا. هیماچال پڕادیش. جامۆوکشمیر. جهارخاند. کارناتاکا. کەرالا. مادیا پڕادیش. مەهاراشترا. مانیپور. مەگهالایا. میزۆوارم. ناگالاند. ئۆریسا. پونچاب. راجاستهان. سککیم. تامیل نادو. تریپورا. ئوتارانچال. ئۆتار پڕادیش. بەنگالی خۆرئاوا. 7حەوت یەکێتی ناوچەیی: دوورگەکانی ئەندامانو نیکۆبار. چاندیگار. دادراو ناگار هاڤەلی. دامانو دایو. لاکشادویب. پۆندیچاریو دەلهی.
زمانە فەرمییەکان	ئاسامیی. بەنگالی. گوجاراتی. هیندیی کاننادا. کشمیریی. کۆنکانیی. مالایالام. مانیپوری. مارادی. نیپالی. ئۆرییا. پونجاپی. سانسکریتیی. سندی. تامیل. تەلوگو. ئوردو.
رووبەر	3287590 کیلۆمەتری دووجا.
رووبەر- فرەوانترین یەکەی پێکهێنەر	راجاستهان:- 342239 کیلۆمەتری

	دووجا.
رووبەر- بچووکرتین یەکەی پێکهێنەر	گۆوا Goa – 3702 کیلۆمەتری دووجا.
کۆی (سەرجەم) دانیشتووانان	1048279000 (ساڵی 2002).
دانیشتووانانی یەکە پێکهێنەرەکان رێژەی ٪ سەدی بۆ کۆی دانیشتووانان	ئۆتارپڕادیش 16.1٪. مەهاراشترا 9.4٪. میزۆرام 8.7٪. بێهار 8.1٪. بەنگالی خۆرئاوا 7.8٪. ئاندراپڕادیش 7.4٪. تامیل نادۆ 6٪. مادیا پڕادیش 5.9٪. راجاستهان 5.5٪. کارناتاکا 5.1٪. گوجارات 4.9٪. ئۆریسا 3.6٪. کەرالا 3.1٪. ئاسام 2.6٪. جهارخاند 2.6٪. پونجاب 2.4٪. دادراوناگار هاڤەلی 2.1٪. جهانیسگار 2٪. هاریانا 2٪. دەلهی 1.3٪. جامۆوکشمیر 1٪. ئوتارانچال 0.8٪. هیماچال پڕادیش 0.6٪. تریپۆرا 0.3٪. مانیپور 0.2٪. میگهالایا 0.2٪. ناگالاند 0.2٪. ئاروناچال پرادیش 0.1٪. گۆوا 0.1٪. چاندیگار 009٪. پۆندیچیری 009٪. سککیم 005٪. دوورگەکانی ئەندامانو نیکۆیار 003٪. دامانو دایۆ 001٪. لاکشادویپ 0.006٪.
سیستمی سیاسی- فیدرالیی	کۆماری فیدرالیی- سیستمی پەرلەمانتاریی
سەرۆکی ویلایەت- فیدرالیی	سەرۆك ئەڤولپەکر جێنولایدین عەبدولکەلام، سەرۆك لەلایەن دەستەیەکی

	هەڵبـــژاردن کــە پێکهــاتووە لــە ئەنــدامانی هەڵبــــژێردراو لەهـــەردوو ئەنجوومەنـــەکانی پەرلـــەمانو یاســـادانەرانی ویلایەتەکانـــەوە بۆماوەی (5) پێـنج سـاڵ هەڵدەبـژێردرێت. دوایین هەڵبــژاردن لــە تــەمووزی 2002دا کــراوە (هەڵبــژاردنی داهــاتوو بڕیــارە لــە تەمووزی 2007دا بکرێت).
سەرۆکی حکومەت- فیدرالیی	سەرەك وەزیر (شری ئاتال بیهـاری فاچپـایی (لە 1998ەوە). سەرەك کۆمار سەرکردەی ئــەو پارتــە یــان هاوپەیمانییــەی زۆرینـــەی لایەنگرانی وەزیرەکانی لــە (لــۆك ســابها)دا هەبێ بە ســەرەك وەزیــران دادەمــەزرێنێت. ئەنجومەنی وەزیران لەلایەن سەرۆکی کۆمــار لەســـــەر پێشــــنیازی ســــەرەکوەزیرانەوە دادەمەزرێنرێت. (هەڵبژاردنـەکانی داهــاتوو بڕیارە ساڵی 2004 ئەنجام بدرێت).
بونیادی حکومەت- فیدرالی	دوو ئەنجومەنیی:- پەرلەمان ئەنجوومـەنی بــاڵا- (Upper House)- راجیا سابها (ئەنجوومەنی ویلایەتەکان)، لــە 250 کورسیی زیـاتر نابێـت، 12 دوانـزە ئەنــدامیان ســەرۆك کۆمــار دایانــدەنێتو ئەوانــــــەی دیکـــــەیش لـــــەڕێگای نوێنەرایەتیکردنی رێژەییەوە (دەنگـی تـاك کە بۆی هەیـە بگوێزرێتــەوە) بـۆ خـولێکی

	شــەش ســاڵی لەلایــەن ئەنــدامانیی ئەنجومەنــەكانی یاســادانانی ویلایەتــەكانو ناوچەكانەوە هەڵدەبژێردرێنو، هەردوو ساڵ جارێـــك ســـێیەكیان (3/1) هەڵدەبژێردرێنەوە. ئەنجومەنی پایین- لۆك سابها (ئەنجومـەنی گەل). زۆرتـــرین ژمـــارەی ئەنجومەنەكــە 552 ئەنــدامن. ئەنــدامان بــە هەڵبــژاردنی راستەوخۆ هەڵدەبژێردرێن. تەنیا دوو ئەنـدام لە كۆمەڵگەی ئـەنگلۆ- هینـدیی. لەلایـەن سەر كۆمارەوە دادەنرێن ئەگەر بە بۆچـوونی خۆی ئەو كۆمەڵگەیـە لـە ئەنجوومەنەكـەدا وەك پێویست نوێنەرایـەتی نـەكرابێ. لـۆك سابها لەو ڕۆژەوەی بۆ یەكەمین كۆبوونەوەی دەستنیشـان كرابێـت مـاوەی پێـنج سـاڵان بەردەوام دەبێ.
ژمارەی نوێنەران لە ئەنجوومەنی پـایینی جكومـــەتی فیـــدراڵیی لـــەو یەكەیـــەی زۆرترین ژمـارەی دانیشـتووانانی هەیـە- ئۆتار بڕادیش.	(85) نوێـــــــــنەر
ژمـــارەی نوێنـــەرانی ئـــەو یەكەیانـــەی كەمترین ژمارەیان هەیە لەنێو ئەنجومەنی باڵای حكومەتی فیدراڵییدا.	لاكشـــــادویپ/1- پۆندیچـــــێری/1- دوورگـــەكانی ئانـــدامانو نیكۆبـــار/1- چـاندیگار/ 1- دادراوناگـار هاڤـەلی/1-

	دامـــانو دايـــو/ 1- ســـيككيم/1- ميزۆرام/1- ناگالاند/1.
دابەشبوونى نوێنەرايەتيى لە ئەنجوومەنى بالآى حكومەتى فيدرالدا	ئەندراپڕاديش/18، ئاروناچـال پـڕاديش/1، ئاســام/7، بيهــار/16، چهاتســگار/5، گـــۆوا/1، گوجــارات/11، هاريانـــا/5، هيماچـــالْ پـــڕاديش/3، جامۆوكشـــمير/4، جهارخانـــد/6، كارناتاكـــا/12،كـــەرالا/9، مادهيـــاپڕاديش/11، ماهاراشـــترا/19, مـــانيپور/1، ميگالايـــا/1، ميـــزۆرام/1، ناگالانـــد/1، ئۆريســـا/10، پونجـــاب/7، راجاســـتهان/10، ســـيككيم/1، تاميـــل نـــادۆ/18، تريپـــورا/1، ئوتارانچـــال/3، ئوتارپڕاديش/31، بەنگالى خۆرئاوا/16. تێبينى: ناوچە يەكگرتووەكان لێرەدا نينە.
دابەشبوونى دەسەلآتەكان	حكومەتى فيدرالْ دەسەلآتى گشتگيرى هەيە بۆ ياسازى پتر لە (97) بابەتاندا (وەكو: بـــەرگريى، كاروبـــارى دەرەوە، گەيانـــدنو پەيوەنديى، داراييو ليدانى پارە، كاروبـارى بانكـــەكانو گـــومرگ)، لـــە كاتێكـــدا ويلايەتەكان دەسەلآتى تەواويان هەيە بەسەر (66) بابەتدا، وەكـو (پـۆليسو ئـاراميىو نيزامـــى گشـــتيى، كشـــتوكالو ئـــاودێريى، پەروەردە، تەندروستيى گشتيىو حكومەتى خـــۆجێيى). كەچـــى (47) بابـــەت هەنـــە

	دەسەڵات بەسەریاندا هاوبەشییە وەكو (پلاندانانی ئابووریی‌و كۆمەڵایەتیی، قانوونی تاوانكاران، پەروەردە، كۆنترۆڵكردنی دانیشتووانان، نەخشەدانانی خێزانیی، كۆنترۆڵكردنی كارو كرێو نرخ). لەرووداني هەر ناكۆكییەك لەنێوان قانونی فیدراڵ‌و قانونی ویلایەتدا سەبارەت بەهەر بابەتێكی هاوبەشی دەستوورییەوە، سەركەوتن بۆ قانونی فیدراڵ دەبێت.
دەسەڵاتەكانی تر	دەسەڵاتەكانی تر بۆ یەكێتییەكە دەگەڕێتەوە. ماددەی تر پەیوەستن بە پێوەندییە كارگێڕییەكانی نێوان یەكێتییەكەو ویلایەتەكانداو بازرگانیی نێو ویلایەتەكان‌و پێوەندییەكان‌و گواستنەوەی فیدراڵیی‌و زمانی رەسمییەوە.
دادگەی دەستووریی (باڵاترین دادگە كار لە كێشە دەستوورییەكاندا دەكات)	باڵاترین دادگەی هیندستان، لە دادوەرێكی سەرۆك‌و چەند دادوەری دیكە پێكدێت كە ژمارەیان لە 25 تێپەڕنەكات لەلایەن سەرۆكی هیندستانەوە دامەزرێنرێن. دادوەران لەتەمەنی 65 ساڵیدا خانەنشین دەبن.
سیستمی رامیاریی یەكە پێكهێنەرەكان	ئەنجوومەنگەلی یاسادانان (ڤیدهان سابها Vidhan Sabha) لەنێوان 32 هەتا

425 ئەندام پێکدێن، بەشێوەیەکی ئاسایی بۆ خولێکی 5 پێنج ساڵی هەڵدەبــژێردرێن. هەنـــدێ لـــە ویلایەتـــە گـــەورەترەکان ئەنجومەنێکی بچووکتری یاسادانانیان هەیــە پێیـــدەگوترێت ئەنجوومـــەنی یاســـازیی (ڤیدهان پرپیشاد Vidhan Prishad).	
ســـەرۆکی ویلایـــەت- پارێزگـــار، لەلایـــەن ســـەرکۆمارەوە دادەمـــەزرێنرێت، بـــە راسپاردەو پەسەندکردنی سەرەکوەزیران، بـۆ ئەوەی ماوەی پێنج ساڵان خزمەت بکات. ســـەرۆکی حکومـــەت- ســـەرەکوەزیر سەرۆکایەتی ئەنجوومەنێکی وەزیران دەکـات کە لەئەنجومەنی یاسادانانەوە وەرگیراون.	سەرۆکی حکومەت- یەکە پێکهێنەرەکان

خشتەی ژمارە (2):

هێما ئابووریی و کۆمەڵایەتییەکان

کۆی داهاتی گشتیی ســاڵانە GDP 2.7 تریلیۆن دۆلاری ئەمریکی (2002). پشـــکی تـــاك (هـــەر تاکێـــك) لـــەداهات 2570.9 دۆلاری ئـــەمریکی (ســـاڵی 2002). قەردی نیشتمانیی (دەرەکیی) 97.3 بلیۆن دۆلاری ئەمریکی (2001). قەردی لاوەکیی ناڕاستەوخۆ 82.6 بلیـۆن دۆلاری ئەمریکی.	

	ڕێژەی بێکاریی نیشتمانیی 8.8٪. یەکەی پێکهێنەر کە زۆرترین ڕێژەی بێکاریی هەبێ: گۆوا Gao- 13.6٪. یەکەی پێکهێنەر کە نزمترین ڕێژەی بێکاریی هەبێ: گوجارات‌و راجاستهان 0.8٪. ڕێژەی خوێندەواریی هەرزەکاران (گەنجان) تەمەنی 15-و بەسەرەوە 58٪. ڕێژەی خەرجیی لەکۆی گشتیی داهات بۆ پەروەردە 4.1٪. هیوای ژیان بەساڵ 63.3 (ساڵی 2001) داهاتی حکومەتی فیدراڵ لە گومرگ‌و سەرچاوەگەلی هاوپێوەند (2002-2003) 45.6 بلیۆن دۆلاری ئەمریکی. داهاتی یەکە پێکهێنەرەکان لە گومرگ‌و سەرچاوە هاوشێوەکان 31.4 بلیۆن دۆلاری ئەمریکی (2002- 2003). یارمەتییەکانی ناوەند (فیدراڵ) بۆ یەکە پێکهێنەرەکان 11.5 بلیۆن دۆلاری ئەمریکی (2002- 2003).
میکانیزمەکانی هاوسەنگی (یەکسانی) کردن	بەخشش‌و یارمەتی مەرجدارو بێ مەرجیش. هەروەها پشك‌و بەش لە باج‌و گومرگی فیدراڵی‌و بۆ ویلایەتەکان دەنێردرێن لەسەر ڕاسپاردەی (کۆمیسیۆنەکانی دارایی) سەربەخۆوە.

بەلژیکا

شانشینی بەڵژیك Kingdom of Belgium
نووسینیی: ئەندریا لیکۆرس Andr’e Lecours

1- دیرۆك و گەشەكردنی فیدرالیزم

بەڵــژیك دیموكراســییەكی بچــووكی ئــەورووپای خۆرئاوایــە، رووبەرەكەی (32545كم2)و، ژمارەی دانیشتوانانەكەی كـەمێك لـە 10 دە ملیۆن كەس زیاترە، پێناسەی رامیاریی وڵاتەكە لە خەسڵەتی فرەزمانییـدا بەرجەسـتەیە، نیوەكـەی بـاكووری بەڵـژیكا، فلانـدەرز– نیشتەنیی كۆمەڵانی هۆڵەندیزمانەكانە (كە نزیكـەی 6 شـەش ملیـۆن دەبن‌و، بـە فلـەمیش(Flamish) ئاماژەیـان بـۆ دەكرێـت، كەچـی، بەشەكەی باشـوور، والۆنیـا، (Wallonia) كـە 3.3 سـێ ملیـۆن‌و لــەدەیا سـێی ملیـۆنێكن، فەرەنسـیزمانن. وەلێ، ئـەم تابلۆزمانییـە بەبوونی ژمارەیەكی كەمی دانیشـتوانانی جـەرمانیزمان لـە باشـووری

رۆژهەلاٌتـــدا شـــێوێنراوە کـــە نزیکـــەی (70.000) هـــەفتا هـــەزار کەسێکن، هەروەها برۆکسلییەکان (Brussels) (یەك ملیۆن کەس) کە کەوتۆتە سەرووی سنووورە زمانییەکانـەوە بـەلاٌم، بـەزۆری زمـانی فەرەنسی تیایدا زالە. توندوتیژیی نێـوان گروپـە زمانییـەکان هـەر لـە سەدەی نۆزدەمەوە هەمیشە ئادگارێکی ناوەندیی سیاسەتی بەلـٌژیکی بووە، ئـەوەیش بـەدوو دابەشـبوونی بنـەڕەتیی تـرەوە لـەم دەولـٌەتـە لێکدراوەدا گرفتار بووە کە برێتیبوون لە ئایین و چینایەتیی.

کێشـەی درێژخایـەن و هەمیشـەیی پێوەندییـە کۆمەلاٌیەتییـەکان وەکـو لـە سیاسـەتەکانی نەتەوایـەتیی/ ئایینیـدا رەنگیداوەتـەوە بزوێنەرو داینـەمۆی پڕۆسـەی نـوێی بەفیـدرالیبونی دەولـٌەتی بەلـٌژیك بووە.

سـنوورەکانی ئیمـڕۆی بەلـٌژیکا لـە شانشـینی هۆلـٌەندییـەوە دابڕێنـــراون و ســـالٌی 1830 لەلایـــەن کەســـایەتییەکی بـــورژوازی فەرەنسییەوە کە دژی سیاسـەتەکانی شـاویلیامی یەکـەمی (ئـۆڕێنج) بـــووە لەمـــەڕ زمـــان و ئایینـــەوە, کراونەتـــە دەولـــەتێکی ســـەربەخۆ (بەلـٌژیکا).

بەلـٌژیکا، وەکو دەولـٌەتێکی یەکگرتووی ناوەندیی زۆر بـەهێزو، سەرەڕای نـەبوونی برگـەو مـاددەی فـەرمیی دەسـتوویی تایبـەت بـە

بەکارهێنانی زمانەوە، بە تەواوەتی کاریان بەزمانی فەرەنسیی دەکرد.

ئەم ڕەوشتە لەلایەن پتی بورژوا تەقلیدییە فلەمیشیەکانەوە ئەوانەی بەلژیکایان وەك نیشتمانێکی جووتزمانو دوو کەلتووریی دەدی، مایەی قەبوڵکردن نەبوو. هەر لەم دیدگەیەشەوە، وەختێ بزووتنەوەی فلەمیشی سەریهەڵداو کەوتە خەباتکردن بەمەبەستی بەدەستهێنانی یەکسانیی بۆ هۆڵەندیی نەژادەکان لەگەڵ فەرەنسیزمانەکاندا. ئیتر، وێڕای بەرهەڵستیکردنی کۆمەڵانی خەڵکی فەرەنسیزمان، یەکسانیی فەرمیی بەپێی یاسا لەساڵی 1898دا هاتە کایەوە، ئەوەیش بەقانونی دی ڤرێندت– کۆرمانس (De Vriendt- Coremans Law) بوو هەرچەند زمانی فەرەنسیی وەك زمانی سەرەکییو زاڵ مایەوە.

دواتر بزاڤی فلەمیشی هەوڵیدا پێگەیەکی فەرمیی بۆ ڕەوشی جووتزمانی بۆ هەرێمە فلەمیشزمانەکان دەستەبەر بکات وەلێ، ئەم داخوازییانەیان، بەتایبەتی ئەوانەی سەبارەت بە باشوور، ڕووبەڕووی بەرهەڵستییەکی بەهێزی فەڕەنسیزمانەکان بوونەوە.

لەم حاڵەتەدا بزاڤی فلەمیشی چالاکییەکانی خۆی لە پانتایی فرەوانی وڵاتەوە بەرەو بەشەکانی باکوور گوێزرایەوە تا رەوشی فرەزمانی بەشێوەیەکی رەسمیی بۆ ئەوێ بچەسپێنێت. ئەم

ئامانجەشـیان بەشـێوەیەکی فـرەوان لەسـاڵەکانی 1930 یەکانـدا بـەدیهاتو چـەند یاسـایەکی زمـانیی بـۆ رەواییـدان بـە فرەزمـانیی ناوچـــەیی دەرچـــوێنران. هەرچـــی فەرەنســـیزمانەکانیش بـــوون (بزووتنــەوەی والــۆون)یـان پێکهێنـا بەمەبەسـتی بەرهەڵسـتیکردنی داخوازییەکانی بزاڤی فلەمیشی. یەکەمین پەرچەکرداریشیان ئـەوەبوو دواوای گێڕانەوەی بەلژیکایان دەکرد بۆ رەوشی بەر لەساڵی 1830، بـەڵام کـە (بزاڤـی فلەمیشـی) رۆژ دوای رۆژ بـەهێزتر دەبـوو، ئـەمان ستراتیژیەتی خۆیانیان گۆڕیو، فەرەنسیزمانەکانیان لـە (فلانـدەرز)و دواتـریش لـە (بروکسـل) پشـتگوێ خسـتنو چـاویان بڕیـە دەڤـەری (والوونیا) کە زمانی فەرەنسی تیادا زاڵو بەدەسەڵات بوو.

کێشـەکەی پێوەنـدیی کۆمەڵایـەتی لـەپاش جـەنگی دوهـەمی جیهانییـدا ئەوەنـدەیتر بـەرەو گرژیـیو ئـاڵۆزیی چـوو وەختێـك لەئەنجامی هەڵوێستی شا لیۆپۆڵدی سێهەم لەمەڕ تەرخانکردنی پـارە بـۆ قوتابخانـەکان زنجیرەیـەك کێشـەو هـەرا هـەردوو کۆمەڵگـە زمانییەکانی دژی یـەکتری کردنـەوە. سیاسـەتوانان هەوڵیانـدا لـەرێی بـەهێزکردنی رەوشـی (فرەزمـانیی) ناوچـەییەکان بـەهۆی دانـانی یاسـاگەلی تـازەی زمانییـەوە ئـەو گرژیـیو ناکۆکییانـە دامرکێننـەوە. ساڵەکانی 1962- 1963 ژمارە یاسـایەك دەرچوێنران کـە چـوار هـەرێمی زمانییـان دروسـتکرد:- (فلانـدەرز)ی فرەزمـان، (والۆنیـا)ی

فرەزمان، (برۆکسل)ی جووتزمان، لەگەڵ ناوچەیەکی (جەرمانیزمان).
ئەوجا بە زنجیرەیەك سەرژمێرکردنی دانیشتوانان تخووبی قەڵەمڕەوی زمانەکانیان دەستنیشانکردنو، کۆمۆنەکانو شارەوانییەکان خرانە نێو هەرێمی زمانیی گونجاوی تایبەت بەخۆیانەوە. سنوورەکەش دواتر لەساڵی 1963وە چیتر کاری پێنەکرا، بەوەی کە سەرژمێرییەکە وەکو ئامرازێك بۆ سازدانو گونجاندن وازی لێهێنراو، بەهیوای پەرەپێدانی زیاتر بەیەکسانیکردن بایەخی پتر درا بە چەسپاندنی یەکزمانیی کارگێڕییەوە. وەلێ، ئەم ستراتیژیەتەش سەری نەگرت چونکە گرژیی لە ساڵەکانی شەستەکاندا بە دامەزراندنی حزبە تازە دروستبووەکانی کۆمەڵگەکاندا هەر درێژەی کێشا. ئەم حزبانەش (فۆلکسونی) نەتەوەیی فلەمیشیو (راسیمبلەمێنت والوون)ی سەر بەهەرێمی والوونو، بەرەی (دیموکراتیکی فرانکۆفۆنەکان) کە لە (برۆکسل) دامەزرابوو، ئەمانە فشاری هەڵبژاردنی سیاسیی بەرچاویان خستبووە سەر پارتییە تەقلیدییەکانی وەك (دیموکراتی مەسیحی، سۆشیالیستو لیبرالەکان). حزبە سیاسییە تەقلیدییەکان، کە ناچارکران خەباتی پتر لە کێشەکانی کۆمەڵایەتی خەڵکدا (لەنێو کۆمەڵ) بکەن، پەرەی زیاتریان بە باڵە زمانییەکانداو، ساڵەکانی حەفتاکان لەسەر بنچینەی زمانیی ئینشقاقیات تێکەوت.

ئەوەی راستی بێت، تایبەتمەندییەکی کە سیستمی سیاسیی بەڵژیکی هەیەتی: بریتییە لە سیستمی پارتایەتییەکەی!

لەوڵاتی بەڵژیکادا هیچ حزبێکی نەتەوەیی بوونیان نییە، بگرە پارتەکان گشتیان تایبەت بە زمانەکانن. وەك دەرەنجامی رێوشوێنە هاوپشكو یەکگرتووەکانی بەڵژیکا، ئەم گۆڕانکارییە بووە هۆی دابەشبوونی زیاتری لە ژیانی کۆمەڵایەتیو سیاسیی دا، بۆ نموونە: سەندیکاو یەکێتییەکانی بازرگانیی ئەگەرچی بە فەرمیی یەکگرتووەو نوێنەرایەتی بەرەیەکی گشتییو هاوبەش دەکات لەبەرامبەر دەسەڵاتە گشتییەکاندا، وەلێ، پەرەی بەچەندین گروپی جوداوازیش داوە بۆ کاری زمانەوانیی. هەروەها چەند دامەزراوەیێکی خۆبەخشو ژمارەیەك رێکخراوی کۆمەڵگەی شارستانیی (مەدەنی) پێکهاتەگەلی دووجەمسەرییان بۆ خۆیان هەڵبژاردبوو پیادەیان دەکرد.

بە فیدرالبوونی بەڵژیکا هەنگاو بەهەنگاو جێبەجێکرا. زۆران چاکسازیی دەزگەییو دەستووریی لە ساڵەکانی 1970، 1980، 1988و هەروەها 1993 دا ئەنجامدران. هۆکاری سەرەکیی بۆ سروشتی پەرەسەندنی پرۆسەکە ئەوەیە کە پارتییە فلەمیشییەکانو فەرەنسیزمانەکان مۆدێلگەلی فیدرالیزمی جوداوازو هەمەجۆریان پەسەند دەکرد. لایەنە فلەمیشییەکە داکۆکیان لە فیدرالیزمێکی دوو قۆڵی دەکرد بۆ هەردوو کۆمەڵگە زۆرینەیەکانی زمانییو کەلتووریی،

کەچـی سـەرکردەکانی فەرەنسـیزمانەکان پێیـانوابوو فیدرالییـەتی سـێلایەن کـە تیایـدا والوونیـاو برۆکسـلو فلانـدەرزیش یەکەپێکهێنەرەکانی بـن پـەیڕەوی بکرێـت باشـترە. نـاکرێ ئـەوەیش نادیدە بگرین کـە ئـەم گۆڕانکارییـە دەسـتوورییانە هـەمان کـات لـەو دانوسـتاندنانەوە هـاتن کـە تـوخمێکی گـرنگو پێویسـتی حکومەتـە هاوپەیمانەکانن، ئەوەی کە تایبەتمەندیی خۆی هەیـە لـە سیاسـەتتی فیدراڵیی بەلۆژیکادا.

تەنگـژەکانی لەمـەڕ پێوەنـدیی کۆمەڵایـەتیی نێـوان گروپـە زمانییەکان لە سەرەتای پرۆسـەکەی بەفیدرالبوونـدا، ئێجگـار ئـاڵۆزو دژوار بـوون کـە بـە سـانایی کۆتاییـان پێنـەدەهێنرا. لەنێوەراسـتی هەشتاکاندا رەوشەکە تەقییەوە، ئەوەیش وەختێ بوو کە، پارێزگاری ڤـۆیرن (the Mayor of V oeren)– بـە فەرەنسـیی پێیـدەگوترێ (Fourons) کـە شـارەوانییەکی بچـووکی (4000) چوار هەزار کەسیی بوو لەساڵی 1963 دا لە (والوونیـا) دابڕێنرابـوو خرابووە سـەر فلانـدەرز ئـەو پارێزگـارە رازینـەبوو زمـانی هۆڵەنـدیی (Dutch) لە کاروبارە فەرمییەکاندا بەکاربرێت وەکو لە یاسادا رێی پێدرابوو!

ئـەو رووداوەی (ڤـۆیرن) بـووە هـۆی پێداچـوونەوەی سـاڵی 1988 بــە دەســتوورەکەداو، رێککــەوتنو ســازش کــرا بەســەر

(بڕۆکسـل) کـە کرایـە یەکەیـەکی فیـدراڵی هـەروەکو پارتییـە فەرەنسـیزمانەکان خۆاسـتیان بـوو، لەبەرامبـەر ئەوەشـدا حزبـە فلەمیشییەکان مافی پارێزگاریکردنیان لە کەمینە فلەمیشییەکانی ناو بڕۆکسل بەدەستهێنا، لەگەڵ رێککەوتننامەیەك کە سنووری شارەکە نـابێ تخووبـەکانی 19 نـۆزدە کۆمیۆنـەکان تێپـەڕێنێت. سـەرەتای نـەوەدەکان بڕیـاری حزبـە چـەپڕەوە فلەمیشـییەکان ئـەوەبوو کـە بەرهەڵسـتی گرێبەسـتێکی فرۆشـتنی چـەك و تەقەمـەنیی بـۆ (عەرەبەستانی سەعوودی)بکەن کە سوودی بە پیشەسازیی (والـوون) دەگەیاندو، ئەمە تەنگژەو قەیرانێکی کۆمەڵایەتی زۆری نایەوە. ئیتر، ئەوەبوو ئەم ناکۆکییو دووبەرەکییانە بوونە هۆکاری چاکسازییەکانی ساڵی 1993 و بە رەسمیی گـۆڕینو گوێزانـەوەی وڵاتـی بەڵـژیك بـۆ دەوڵەتێکی فیدراڵی.

2- ماددەو بڕگە دەستوورییەکانی پەیوەست بە فیدرالیزم

تایبەتمەنـدیی فیـدرالیزمی بەلـژیکا لەوەدایـە کـە دوو جـۆر یەکـەی پێکهێنـەری جـوداواز لـەخۆدەگرێت: کۆمەڵگـەو هـەرێم (ماددەکانی 2، 3). لـە وڵاتەکـەدا سـێ کۆمەڵگـە هەنـە (فلەمیشـی، فەرەنسـیو جـەرمانی)و، سـێ هـەرێمیش (فلەنـدەرز، والۆونیـاو، بڕۆکسل).

ئەم خەسڵەتە جیاکارە سەرنجڕاکێشە تایبەتە لە ناوەڕۆکی خەباتی مێژوویی (بزاڤی فلەمیشی لەپێناو پاراستنی زمانو کەلتوورو، لەتێکۆشانی نوێتری (بزاڤی والوون) دا بۆ خودموختاریی (ئۆتۆنۆمیی) ئابووریی رەنگدەداتەوەو، بەرجەستە بووە. کۆمەڵگەکان لەساڵی 1970 دا پێکهێنراونو بەبێ دواکەوتن (دەستوور) یان پێبەخشراو، بێجگە لە کۆمەڵگەی جەرمانیزمان کە ساڵی 1983 رەوایەتیی دەستووریی بەتەواویی پێدراوە. ئەو کۆمەڵگانە دەسەڵاتیان هەیە بەسەر زمان، کەلتوور (رۆشنبیریی)، پەروەردەو خوێندنو کاروباری کەسییەتییدا، هەروەکو لەزمانی دووڕەگو تێکەڵاوی بەلژیکادا هەیانە کە بۆ خزمەتگوزارییە کۆمەڵایەتییەکانی وەك چاودێریی تەندروستیی (نەك بۆ بیمەی تەندروستیی کە بەشێکە لە ئەرکو بەرپرسیارییەتیەکانی حکومەتی فیدراڵ)، ئەو چاودێرییەش وابەستەیە بە پێوەندیی راستەوخۆی نێوان دەوڵەتو هاووڵاتیانەوە.

ئەگەرچی هەرێمەکان یەکەگەلێکن سنووری زەمینیی دیارو ئاشکرایان هەنە، بەڵام، کۆمەڵگەکان زێتر بە کەسییەتی زمانییەوە پەیوەستن تا سنوورو زەوی، کە ئەمەیش وایکردووە ببن بە ئاڵۆزترین رەگەزو توخمەکانی فیدرالزمی بەلژیکی.

ئەندامبوونیشــیان برگــەی (4) چــواری دەســتوور بڕیــاری لێــدەدات بــەگوێرەی هەرێمــەکانی زمــانییو ڕەچــەڵەكو بنەچــەی خێزانییــانو بوونیــان لــە نــەژادی فلەمیشــەکان، بــۆ ئــەوەی داوای ئۆتۆنــۆمیی رۆشــنبیریی (کــەلتووریی) بکــەن. بــەم پێییــەش، هۆڵەندیزمانەکان لە (برۆکسل) سەر بە کۆمەڵگەی فلەمیشین، هـەمان شتیش سەبارەت بە ئەوانەی لە (فلاندەرز) دا نیشتەجێن هەروەهایە. کەچی دانیشتوانە فەرەنسیزمانەکانی (برۆکسل) ئەنـدامی کۆمەڵگـەی فەرەنسـیین هــەروەکو (والۆنیــەکان). بەهــەرحاڵ، هەنــدێك حاڵــەتی بــەدەر لــە بیرۆکــەی کۆمەڵگــەی لەســەر زمـان بنیـاتنراودا هەیـە. بـۆ نموونە،

لەراســتییدا کەمینــە (ســـەرەکییە) فەرەنســـیزمانەکانی (فلانـدەرز) سـەر بـە کۆمەڵگـەی فەرەنسـیی نـین، ئەمـە لـەبارەی هۆڵەندیزمانــە کەمــەکانی (والوونیــا) ش راســتە. بەواتایــەکی تــر، کۆمەڵگەگەلی وابەستە بە تاکە کەسـەکانەوە، نەتەوایـەتی لاوەکییـان لـەنێوان دانیشـتوانانی بەلـژیکادا پێکهێنـاوە. هەرێمـەکان بـرێتین لـە یەکەگـەلی ناوچـەیی کـە وەکـو وەڵامدانەوەیـەك بـۆ داخوازییـەکانی والوونیـەکان سـەبارەت بـە ئـابووریی هەرێمـەکان دامـەزرێنرابوون. فلاندەرزو والوونیا ساڵی 1980 دەستووریان داناوە– واتە دە سـاڵ پتر لەدوای ئەوەوە کـە چاکسـازییە دەسـتوورییەکەی سـاڵی 1970

خواستی کۆ بۆ دروستکردنی هەرێمەکان، بەدەرکەوتووە–بڕۆکسلیش هەمان شتی لە ساڵی 1988 دا بە ئەنجامگەیاندووە.

هەرێمەکان دەسەڵاتیان بەسەر ئەم بابەتانەدا هەیە: گەشەسەندنی ئابووریی هەرێمایەتی، نەخشەسازیی‌و پلاندانانی شارستانیی، بەڕێوەبردنی دەڤەرەکان‌و کۆمۆنەکان، خانووبەرە، کاروباری گشتیی‌و کۆمەڵایەتی، ئاو، ووزە، گواستنەوەو هاتووچۆ، ژینگەو مەشق‌و راهێنانی کاروپیشە. (هەروەکو بەم دوواییانە رێککەوتننامەیەك ئیمزاکراوە بۆ گواستنەوەی دەسەڵات بەسەر سیاسەتی کشتوکاڵی‌و بازرگانی نێودەوڵەتی‌یش بۆ هەرێمەکان).

ساڵی 1980 (هەرێمی فلەمیشی‌و کۆمۆنەکە) دەستوورەکانیان کردنەوەیەك. ئەمەیش واتای ئەوە دەگەیەنێت کە هەردوو قەوارەکان تا ئێستەیش لە گۆشەنیگای دەستوورییەوە لە (فلاندەرز) بوونیان هەر ماوە، بەڵام حکومەتێکی گشتیی فلەمیشی‌و پەرلەمانێکیش هەنە (لەگەڵ هەندێ لێبەدەربوونی پەیوەست بە (بڕۆکسل)ەوە، کە بەهۆیانەوە بایەخی زیاتر بە لاسەنگیی‌و ناڕێکی فیدرالیزمی بەلژیکی دەدرێت.

هەرچی حکومەتی فیدرالیشە ئەوە دەسەڵاتی بەسەر ئەم بوارانەدا دەشکێت: سیاسەتی کاروباری دارایی‌و پارەودراو، دادوەریی، ئاسایشی کۆمەڵایەتی، (بیمەی دامەزراندن0 خانەنشینی‌و

شتهای تر). هەروەها هەندێ لایەنی خزمەتگوزارییەکانی لەشساخیی (بیمە، کە نزیکەی 90٪ی بودجەی تەندروستیی دەگرێتەوە). هەندێ هاوکاریی‌و یارمەتیی گشتیی، بەرگریی نیشتمانیی‌و ئاراستەکردنی پێوەندییە نێودەوڵەتییەکان (هەرچەندە هەرێمەکان‌و کۆمەڵگەکانیش بۆیان هەیە رێککەوتنامەی نێودەوڵەتیی- نەختێ سنووردار- ساز بدەن). بەگشتیی لامەرکەزیی پێویستییەکی گرنگ‌و سەرەکیی بوو. لەراستییدا، هەرێمەکان‌و کۆمەڵگەکان بەسەر 40٪ لەسەدا چلی بودجەی نیشتمانییدا بالادەستن: هەرچەندە ئەم سەرچاوە داراییانە لەلایەن حکومەتی نێوەندەوە دەستەبەر دەکرێت.

چاکسازییەکەی ساڵی 1993 دوو گۆڕانکاریی سەرەکیی‌و بنچینەیی بۆ دەستوورەکانی ناوەندو پێوەندییەکانیان لەتەك کۆمەڵگەکان‌و هەرێمەکاندا لێکەوتەوە. گۆڕانکاریی یەکەم برێتیبوو لە دووبارە پێناسەکردنی پێکهاتەو رۆڵی ئەنجومەنی پیران (سینات). ئەنجومەنی پیرانی (سیناتی) بەلژیکا ئەندامەکانی خاوەن دیدو بۆچوونی هەمەجۆرو جوداوازن، لەوانە 40 چلیان راستەوخۆ هەڵدەبژێردرێن‌و، 21 بیستو یەکیان لە (ئەنجومەنەکانی کۆمەڵگەکانەوە) وەردەگیرێن، بەم شێوەیە:-

(10 دە ئەندام لەهەر یەك لە ئەنجومەنەکانی کۆمەڵگەکانی فلەمیشی‌و فەرەنسیی‌و (1) یەکێکیش لە (ئەنجومەنی کۆمەڵگەی

جەرمانیزمانـــەکان) دەبـــن. (10) دەی دیکەشـــیان ســـیناتۆرەکان دایاندەمەزرێنن. لەو هەردوو بەشانەی کە لە پێشەوە ناویان هـاتووە. لـە سـەرجەم حاڵەتەکانـدا ئەنجومـەنی پـیران دەتوانـێ لـە پـڕۆژەی یاسایەك بکۆڵێتەوەو پێشـنیازی هـەموارکردنی بـۆ بکـات گـە دەشـێ لەلایەن خانەی نوێنەرانەوە پەسەند بکرێ یان نەکرێت. هەروەها ئـەو دەسەڵاتەیشی پێدراوە دەستپێشکەریی یاسادانان بکات، وەلێ، وتەی کۆتـایی هـەر بـۆ (خانـەی نوێنـەران) دەگەڕێتـەوە. سـەبارەت بـەو بابەتانـەی پەیوەسـتن بـە پێوەندییـە نێودەوڵەتییـەکانو بونیـادی دەوڵەتیشـەوە پـڕۆژە یاسـاییەکان دەبـێ لەلایـەن هـەردووك خانـەی نوێنـەرانو ئەنجومـەنی سـیناتەوە بەیەکسـانیی پەسـند بکـرێن. بـۆ کێشـەکانی کۆمەڵگـەش، پرۆسـەی یاساسـازیی رێوشـوێنی تایبـەت دێنێتە پێشەوە کە پێویست دەکات لایەنگیریی‌و پشتگیریی لێکردنـی زۆرینـــەی هـــەردووك گروپـــە زمانییـــەکانی (فلەمیشـــی‌و فەڕەنسـیی) لەهـەردووك ئەنجومەنـدا (خانـە) و سـینات بەدەسـت بێنێـت لەگـەڵ زۆرینەی 3/2 دووسێیەکی هەر یەك لە هەردوو ئەنجومەنەکانیشدا.

بـۆ ئەندامییـەتیش لـە گروپێکـی زمانـەوانیی نێـو پەرلەمانـدا ئـەوە لەلایـەن سیسـتمی زمانـەوانیی ئـەو ناوچـەیەی هەڵبژاردنـەوە بڕیاری لێدەدرێت کە پارلەمانتارەکەی تیادا هەڵبژێردراوە. بـەڕەسمی

بـوونی ئـەم گروپانـەیش لـە حـوکمی مـاددە (43) چـلو سـێهەمی دەستوورەوە سەرچاوە دەگرێت.

دووهــەم گۆڕانکـاریی کــە چاکســازییەکەی 1993 هێنایــە ئاراوە داهێنانی هەڵبژاردنی راستەوخۆ بوو لە هەردوو پەرلەمانـەکانی فلەمیشیو والوونی کە پێشتر ئەندامەکانیان لەخانەی نوێنەرەکانـەوە دەهێنــران. پەرلــەمانی فلەمیشــی لــە ئێســتادا (118) ئەنــدامی راستەوخۆ هەڵبژێردراوی هەنە لەگـەڵ 6 شـەش ئەنـدامی دی کـە لـە گروپی فلەمیشی نێو پەرلەمانی (بڕۆکسل)ەوە کێشراونەتەوە.

پەرلەمانی ناوچەی پایتەختی هەرێمەکەیش کە هـەر لەسـاڵی (1988)ەوە ئەندامەکانی راستەوخۆ هەڵدەبژێردرێن. لەئێستادا 75 حەفتاو پێنج نوێنەری هەنە- شەستوپێنجیان (65) فەرەنسیزمانو 10 دەیشـــیان هۆڵەنـــدیزمانن. ئەنجومەنەکــــەی کۆمەڵگـــــە فەرەنسییەکەش لەسـەرجەم ئەنـدامانی پەرلـەمانی والـوونی، لەگـەڵ 19 نۆزدە ئەندامی فەرەنسیزمانی نێو پەرلەمانی بڕۆکسلدا پێکدێت. کۆمەڵگـەی جـەرمانیزمانیش هـەر لەسـاڵی (1983)وە هـەر (25) بیســـتوپێنج ئەندامــــەکانی خـــۆی بەشـــێوەیەکی راســـتەوخۆ هەڵدەبژێردرێت.

لــە دەرەنجـامی ئـەم گۆڕانکارییانەشـدا ژمـارەی ئەنـدامانی (خانەی فیدراڵ) بۆ 150 سەدو پەنجا کـەس کەمکرایـەوە، کـە هـەر

بەشـێوەی راسـتەخۆ دێنـە هەڵبـژاردن، ئـەوەیش بـە پێڕەوکردنـی سیستمێکی رێژەیی بۆ نوێنەرایەتیکردن (ماددەی 62).

هەستایریی بەرامبەر پاراستنی کەمینـەی فەرەنسـیزمان لـە دەسەڵاتی جێبەجێکردنی فیدراڵدا رەنگدەداتەوە کە لەوێدا پێویست دەکات ژمارەی وەزیرە جەرمانیزمان‌و فەرەنسیزمانەکان وەکو یـەك‌و یەکسان بن (بڕگەی 99).. هەرچی سەرەکوەزیریرانیشە ئەوا (بەدەر لـەو مەرجـە) بـەزۆری لـە فلەمیشـیەکان دەبێت. بەشـێکی تـر لـە پێکهاتەی دەسەڵاتی ناوەندیی دوانەیی بەلـژیکا خـودی (شـا) یـە کـە لەئێسـتادا ئەلبـەرتی دووهەمـە (Albert II)، کەسـایەتییەکی زمانـەوانیی نییـە، وەلێ پایـە شـکۆدارییە رەمزییەکـەی لەوەدایـە کـە نوێنەرایەتی سەرجەم گەلی بەلـژیکا دەکـات رەمزییەکـەی جـوداوازیی کەلتووریی یان زمانەوانیە.

لەلایـەکی تـرەوە سیاسـەتکارانی بەلـژیکی هەمیشـە دوو دڵ بوونـە لـە پێـدانی دەسـەڵاتی بنچـینەیی راسـتەقینە بـە دەزگـەو دەسـەڵاتی دادگـەریی سـەبارەت بـە کاروبـاری سیاسـیی، لەگـەڵ ئەوەشەوە بە فیدراڵیکردنی دەوڵەت هیچ خەیارێکی بـۆ نەهێشـتنەوە ئەوە نەبێ کە (دادگەیەك) دابمەزرێنن ئەرکی ئـەوە بێـت (رەوایـەتیی دەسـتووریی قانوونـەکان) بۆخـۆی کـۆنترۆڵ بکـات بەرچـاوکردنی دابەشبوونی دەسەڵاتەکان لـەنێوان حکومـەتی ناوەنـدو هەرێمـەکان‌و

پێکهاتەکەشی لەسەر بنەمای زمانی دایكو بەرهەڵستی کردنی (حکومەتی دادوەران)ەوە بڕیاری لێدەدرێت. بەم شێوەیەش (دادگە) کە لە 12 دوانزە (دادوەر) پێکدێت کە نیوەیان هۆڵەندیزمانو نیوەکەی تریان فەرەنسیزمانن‌و، هەروەها نیوەیان (پیشەوەر)و نیوەیشیان کۆنە سیاسەتوانن کە مەرج نییە لە قانوون راهێنرابن‌و مەشقیان پێدرابێت.

دوو کەسیش سەرۆکایەتیی دەکەن– یەکێك لەهەر گرووپە زمانەوانییەکەوە بە نۆرەو یەك لەدوای یەکدا کارو ئەرکەکانی سەرۆکایەتیی ئەنجامدەدەن. شێوەی ئەنجامدانی هەموارکردنی دەستووری بەلژیکا ئێجگار ئاڵۆزە. چونکە، جارێ دەبێ پەرلەمانی فیدراڵ هەڵوەشێنرێتەوە، هەڵبژاردنێکی تازە ئەنجام بدرێت‌و، تەنها ئەو کاتە پەرلەمانە تازە پێکهێنراوەکە بۆی دەبێت بەمەبەستی دەنگدان لەسەر پێشنیازی پێداچوونەوەکە بە دەستوور دانیشتنێك ساز بدات. وەبۆ پەسەندکردنی پێشنیازەکەش پێویست دەکات زۆرینەی 3/2 دوو لەسەر سێی هەریەك لە ئەنجومەنەکان دەستەبەر بکات. ئەم شێوازە لە ئێستادا نەختێ کۆن بووەو باوی نەماوە: چونکە شێوازەکە لە سەردەمێکدا داهێنراوە کە بەلژیکا دەوڵەتێکی یەکگرتووی یەکپارچە بووە، بەم پێیە یەکە پێکهێنەرەکانی ناگرێتەوەو هیچ ئاماژەیەکیشیی بۆ گرووپە زمانییەکان تیادا نییە.

جێگـــەی سەرســـوڕمانو سەرنجراكێشـــانە كـــە پڕۆســـەی یاسادانانەكە لە ئاماژە بە كێشەگەلی نێو كۆمەڵگەكاندا پـتر داكـۆكیی لە گرووپی زمانەوانیی كەمینەكان دەكات. زیاتر لەوەی لە دەستوورە هەمواركراوەكەدا بۆی پێشنیازكراوە.

دوو بڕگەی دەسـتووریی شـیاوی باسـكردنن لەبـەر گرنگیـیو بایەخدان بۆ گونجاندنی رامیاریی لە كۆمەڵگـە فـڕە زمانییـەكان (یـان فرە نەژادیەكان) و بۆ سیستمی فیدرالیزم لە بەلژیكا.

بڕگـەی یەكـەم برێتییـە لەشـێوازی (زەنگـی ئاگـادار یـان وورياكردنـەوە) كـە بـۆ داكـۆكیكردنی زیـاتر لـە فەرەنسـیزمانەكان داهێنـراوە. ئـەم شـێوازە رێگـە بـە گرووپێكـی زمانـەوانیی لـەنێو پەرلەمانی فیدرالیـدا دەدات ئەگـەر بتوانـێ لیسـتێك بـە ئیمـزای سـێ لەسەر چواری ئەندامەكانی خۆی پێشـكەش بكـات كـە بەشـێوەیەكی كـاتیی مـافی دەستپێشـخەری ئەنجومـەنی یاسـادانان بـۆ یاسـایەكی تازەبابەت رابگرێت كـە هەسـتی بـە مەترسـی لێـوە بكرێـت بـۆ سـەر كۆمەڵگـە یـان هەڕەشـەیەك بێـت بـۆ پێوەندییـەكانی نێـو كۆمەڵگـە (مـاددەی 54). ئـەو كاتـە، دەقـی پـڕۆژە یاسـاكە بـۆ ئەنجومـەنی وەزیران (كە فرەزمانیی تیادایە) دەگەڕێتەوەو، ئەنجومەن بۆی هەیـە هەمواری بكات یان هەر وەكو خۆی، بـەبێ گۆڕانكـاریی، بیهێڵێتـەوە، لـەم حاڵەتەشـدا لەسـەری پێویسـت دەبـێ ئـەوە نیشـان بـدات كـە

یاسادانەران هیچ ئـەنجامێکی نـەرێنی (نێگـەتیڤ) لـە پێشـنیازەکەی لایەنگرەکانی پێشبینی ناکەن، ئەگەر نا ئەوە دەبێ پێشـنیازەکەیان بکێشنەوە. ئـەم شـێوازی (زەنگـی هۆشـیارکردنەوە)یـە میکانیزمـەی یاسـاسـازیی بـۆ زۆران قـانوونی تایبـەتیو پرەنسـیپی فـرە زمـانیی ئەنجومەنی کارگێڕیی بەیەکەوە دەگونجێنێت. هـەروەکو لـە هـەرێمی (برۆکسـل)ی جوتزمانیشـدا بـەکارهێنراوە بـۆ پاراسـتنی کەمینـەی فلەمیشیەکان.

دووهەم برگە لە بوارەکانی هاوکاریی نێودەوڵەتییدا دەسەڵات بە هەرێمەکانو کۆمەڵگەکان دەدات، بە دەسەڵاتی بەستنی پـەیمانو رێککەوتنامەشـــەوە لەســـەر ئـــەو بابەتانـــەی دەکەونـــە ســـنووری قەڵـــەمڕەوی دەســـەلاتی خۆیانـــەوە (مـــاددەی 167). لەســـەر یەکـــەکانیش پێویســـتە حکومـــەتی ناوەنـــدی لـــە چـــالاکییە نێودەوڵەتییەکانی خۆیانـەوە ئاگـادار بکەنـەوە، لـە راسـتییدا ئەگـەر حکومەتی فیدراڵ هیچ نارەزاییەکی لەمەڕ پـەیمانێکی تایبـەتی هـەبێ ئەوە بۆی هەیە بابەتەکە بنێرێت بۆ دەستەیەکی رازیکردنـی میـانگیر کـە لـە ئەنـدامانو نوێنـەرانی سـەرجەم حکومەتـەکان پێکهـاتووەو برێارێکی بێلایەنانە دەردەکات یان بەراگرتنی رێککەوتننامەکـە، یـان رێگەپێدانی بۆ ئەوەی کاری پێ بکرێتو، هـەردوو لایەنـەکانیش پێـی رازیـدەبن. جـا، ئەگـەر هـاتوو نەگەیشـتن بـە رێککـەوتنێك ئـەوە بـۆ

حکومـــەتی فیـــدراڵ هەیـــە پرۆســـەی رێککەوتننامەکـــە رابگرێـــتو بیوەستێنێت تەنانەت بێتو ئەم راگرتنە پێچـەوانەی پـەیمانو بەڵێنـە نێودەوڵەتییەکانی بەڵژیکاش بێت، وەیاخۆ وڵاتـانی بیـانیی، ئەوانـەی بەلـژیکا پێوەنـدیی دیبلۆماسـی لەگەڵیانـدا هەیـە، یـان نییـە، تێـوە بگلێنێت.

سـەرەڕای ئـەم میکانیزمەگەلـەی کـۆنترۆڵکردنیش، یەکـە پێکهێنـــەرەکانی بەلـــژیك دەســـەڵاتی فرەوانیـــان لـــە پێوەندییـــە نێودەوڵەتییەکاندا هەیـە کـە دەکـرێ ئـاوا بێتـە بەرچـاو کـە لـۆژێکی فیدرالییەت بەرەو دوایـین ئـەنجامی کۆتـایی خۆیـەوە ببـات، یانـەخۆ پێشبینی بێت بـۆ شـێوازێکی رێکخراوەیـی سیاسـیی لامەرکـەزیی کـە کارو ئەرکەکان تیایدا لەیەکتر جوداو دابەشکراو دەبن.

دەزگەیەکی گرنگی دیکە لەم بارەیەوە (کۆمیتەی هاریکارییو یەکخستنە) کـە دەسـتەیەکی فرەلایەنییـەو لـەم کەسـانە پێکـدێت:- سـەرەکوەزیرانی فیـدراڵ، پێـنج وەزیـری فیـدراڵ (نێوەنـد)و شـەش ئەنـدامی حکومەتـە فیدرالییـەکان (مـاددەی 31ی قـانوونی ئاسـایی سـاڵی 1980ی چاکسـازییە دەسـتوورییەکان). ئـەم دەزگەیـە بەشێوەیەکی یەکسان لـەنێوان فەرەنسـیزمانەکانو هۆڵەندیزمانـەکادا دابەشـــکراوە، رۆڵەکەیشـــی ئەوەیـــە چارەســـەری بـــۆ (نـــاکۆکیی بەرژەوەندییەکان) بدۆزێتـەوە، واتـە ئـەو کردەوانـەی بـە فـەرمانێکی

حکومیی لە فیدراسیۆنەکەدا ئەنجامدەدرێن کە دەشێت کاریگەریی پێچەوانەی بەسەر فەرمانێکی دیکەوە هەبێت، دەزگەکە بە رەوایەتیی (یاسایی) فەرمانەکەدا ناچێتەوە، بەڵکو بە دروستییو شیانی راسەقینەی پێوانەو هەنگاوەکانی ئەنجومەنی کارگێڕیی– جێبەجێکردن– یان ئەنجومەنی یاساداناندا دەچێتەوە.

ئەو ئەنجومەنی کارگێڕییەی کەبۆی هەیە زەرەمەند بێت، دەتوانێ بابەتی کێشەکە بخاتە بەردەستی (کۆمیتەکە)وەو، ئەمەیش پرۆژەی یاساکە بۆماوەی 60 شەست رۆژان هەڵدەپەسێرێتو، لەو ماوەیەدا بەدوای دۆزینەوەی رێگەچارەیەکی هاوبەشو سازش لەسەر کردندا دەگەڕێت. هەروەها ئەندامانی ئەنجومەنەکانی یاسادانان بۆیان هەیە بە دەنگدانی 4/3 سێچواریەکی ئەندامانی خۆیان پرۆژەی یاسایەکی ئەنجومەنێکی دیکە بۆ (کۆمیتەی هاوکارییو یەکخستن) بەرز بکەنەوە. ئەوجا، ئەگەر لەماوەی شەست رۆژەکەدا هیچ چارەسەرێك پەیدا نەبوو، ئەوە گەڵاڵەنامە یاساییە مشتومڕ لەسەرکراوەکە دەکرێ قەبووڵ بکرێت.

هەڵبژاردنە سەرتاسەرییەکانی ساڵی (2003) ئەو رێبازانەی چەسپاند کە لە هەڵبژاردنەکانی ساڵی (1999) وە دانرابوون: حزبە لیبراڵەکان زۆرینەی کورسییەکانیان مسۆگەر کرد، کەچی، حزبە مەسیحیەکان (کریستیان) لە حکومەتی فیدراڵ وەدەرنران (دوور

خرانەوە) ئەوەیش بۆ دووهەمین جار لەماوەی نزیکەی (40) چل ساڵاندا. حکومەت لەلایەن هاوپەیمانییەتی سۆسیالیست– لیبرالەوە پێکهێنراوە.

هەروەکو پرۆسەی هەڵبژاردنەکانی ساڵی 2003 شکستێکی بەرچاوی بۆ (پارتە سەوزەکان)و پێشکەوتنێکی بۆ (Vlaams Blok) حزبی فلەمیشی نەتەوەپەرستی راستڕەوی بەخۆوە بینی. گۆڕانکاریی زۆر لە سیستمی پارتایەتیدا بۆ ئەم هەڵبژاردنانە کران: (پارتی سرشیالستی مەسیحی) بووەتە (حزبی سەنتەری دیموکراتی مرۆڤایەتی)، (دیموکرات مەسیحییەکانی فلەمیش) لە ئێستادا ناوەکەیان بۆتە کریستەلیژك دیموکراتیش ئەن فلامز (Christelijk Democratisch en Vlaams) (CD&V) لیبراڵە فەرەنسیزمانەکان ئێستێ لەژێر چەترێکدا (سەیوان) چالاکیی دەنوێنن بەناوی (بزاڤی چاکسازیی) (Mouvement Reformatew). لەکۆتاییدا، باڵی چەپی ڤۆلکسۆنی نەتەوەیی فلەمیشی، دوچاری (ئینشقاق) بووەتەوەو یەك لە پارچەکانی بەناوی سپیریت (Spirit) چۆتە نێو سۆسیالیستە فلەمیشیەکانەوە خۆشیان ناوی خۆیانیان ناوە (Socialistische Partij Anders).

هەڵبژاردنەکانی ئەم دواییە نەریتو دەستووری سیاسەتەکانی بەلژیکایان زیاتر چەسپاند کە لە ئێستادا بەباشی جێگیر بووە. سەرەڕای لەبارییەك هەڵوەشاندنەوەی حزبە کۆنە تەقلیدییەکانو دابەشبوونیان بەسەر هێڵە زمانییەکاندا، پارتیگەلی سەر بە هەمان خێزانی ئایدۆلۆژیاوە لە ئیمڕۆدا بەیەکەوە بەشێکن لە حکومەتی فیدراڵ، یاخود لە دەرەوەی حکومەتدان.

کێشە سەرەکییەکانی کە رووبەڕووی فیدرالیزمی بەلژیکی دەبنەوە لە (پۆستی کۆمەڵگە)وە سەر هەڵدەدەن. سەرتۆپی کارنامەکانیش (ئاسایشی کۆمەڵایەتییە). هەرچەندە بەلژیك فیدراسیۆنێکی لامەرکەزییە، کەچی بەشی هەرە زۆری پرۆگرامەکانی سیاسەتی کۆمەڵایەتی هەر لە دەستی حکومەتی فیدرالدا ماونەتەوە.

لەهەرێمی (فلاندەرز) فشاری بەهێز هەیە بۆ (بەفیدراڵیکردنی) سیاسەتی کۆمەڵایەتیی. بەڵگەو بیانووش بۆ ئەم هەڵوێستە ئەوەیە کە دانیشتوانی فلاندەرزە زەنگینترەکە (ساماندارترەکە) بەشێوەیەکی ناراستەوخۆ لەرێگەی پرۆگرامە کۆمەڵایەتییەکانەوە بۆ کڕینی دەنگەکانیان بەپارە یارمەتی دانیشتوانەکانی هەرێمی (والۆونیا) دەدەن کە لە خۆیان نەدراو هەژارترن. یانەخۆ، پەیوەست بە دەستبڵاویی‌و نەریتی نەتەوەیی فلەمیشەکان، ئەوا هەر خێزانێکی (فلەمیشی) هەموو ساڵێك پارەی

كڕینی ئۆتۆمبێلێكی نوێ بۆ هەر خێزانێكی (والوونی) دەدات! ئەم توێژینەوەیەش ئاستی نزمی یەكگرتوویی پێوەندییە كۆمەڵایەتییەكانی بەڵژیكا بەیەكەوە نیشاندەدات. فەرەنسیزمانەكانیش لەلای خۆیانەوە بەرهەڵستی هەر هەنگاوێك بەرەو (دابەشكردنی) ئاسایشی كۆمەڵایەتیی دەكەنو چەندان هۆكارو پاساویان بۆ ئەم هەڵوێستەیان هەیە، لە هەمووان گرنگتر ئەوەیە كە گۆڕانكارییەكی لەو جۆرە كاریگەریی زۆر نەرێنی (سەلبی)و خەراپی بۆسەر گەشەسەندنو خۆشگوزەرانیی (والوونیەكان) دەبێت.

والوونیەكان هەمیشە دەڵێن كە ئەمان بەشداریی پەرەسەندنو پێشڤەچوونی (فلاندەرز) یان كردووە لە دوادوای سەدەی نۆزدەهەمو لەماوەی نیوەی یەكەمی سەدەی یستەمدا بەو پێیەی كە باشووری بەڵژیكا لانەو كانگەی سەرەكیی ووزەی پیشەسازیی وڵات بووە. جا، دەڵێن هەر بڕە پارەیەكی ئێستا لە (فلاندەرز)ەوە بۆیان بنێردرێت ئەوە تەنها دانەوەی قەردێكی خۆیانە.

هەژموونی فلەمیشی بۆ بە فیدڕالیكردنی ئاسایشی كۆمەڵایەتی (سۆشیاڵ) والوونیەكان بەتایبەتی تووشی دڵەڕاوكێو ترس دەكات چونكە ژمارەیەكی زۆری بەساڵاچووەكانیان بەهۆی كاركردنیان لە پیشەسازییە قورسەكاندا دوچاری تەندروستی زۆر

نالەبار هـاتوون‌و، لەبـەر ئـەوە پێویسـتیان بـە پرۆگرامگـەلی بـەهێزی سۆشیاڵ هەیە.

دوایـیش بـەلای فرانکفۆرتەکانـەوە (فەرەنسـیزمانەکان) نـەك تەنها هەر لە والوونیا، بگـرە لـە (برۆکسـل) یشـدا، بـە فیـدرالیکردنی ئاساییشی کۆمەڵایەتی (سۆشیال) بـە مانـای کۆتـایی هـاتنی بەلـژیکا دێـت مادامـەکی بـەکردەنی هـیچ هێـزو دەسـەڵاتێکی راسـتەقینە بـۆ حکومەتی فیدراڵ (ناوەند) ناهێڵێتەوە.

سـەرکەوتنی حزبـە فەرەنسـیزمانەکان لـە بەرهەڵسـتیکردنی پرۆسەی بەفیدرالیکردنی ئاساییشی کۆمەڵایـەتی هـیچ گەرەنتییـەکی بۆ نییە چونکە پێگەی سیاسییان لە بەلژیکادا زۆر لەق‌و بێ هێزە.

سـیناریۆیەکی لەهــەموان زێـتر رێـی تێبچـێت برێتییـە لــە بەفیدرالیکردنێکی بەرە بەرەو هەنگاو بەهەنگاوی بەرنامـە زۆرەکـانی کۆمەڵایـەتیی کـەرت‌و بەشـە جۆربـەجۆرەکانی سیسـتمی ئاسایشـی کۆمەڵایەتیی. لەم جەمسەرو بارودۆخـەی سیاسـیی بەلـژیکادا پـرس‌و کێشەی ئاسایشـی کۆمەڵایـەتیی لـە کێشـە فرەوانترەکـەی ئاییـندەی سیاسـیی بەلـژیکاوە جـودا ناکرێتــەوە. سـەرکردە فلەمیشـیەکان پێیانوایـە هـەر هـەنگاوێکی تـر بـەرەو پەرەسـەندنی خودموختـاریی (ئۆتۆنۆمی)و، هـەروەها بـەرەو هێنانەکایـەی مـۆدیلێکی کۆنفیـدرالی، وەیا هەنـدێ جـار وەك تواندنـەوەی دەوڵـەتی بەلـژیك لـەنێو بۆتـەی

نیزامێکی سیاسیی تازەی کێشوەریی وەك (ئـەورووپای هەرێمـەکان)دا سـەیری دەکـەن. ئـەم بۆچـوونەیش لەلایـەن (فرانکفۆنەکانـەوە)، ئەوانەی پێیانوایە هەر گۆڕانکارییەکی دەستووریی دەبێ دوایین بێت‌و هیچی تری بەدوادانەیەت‌و، رەفزی هەر بەرەو لامەکەزییەت چوونێکی تـر دەکەنـەوە، بـە تونـدیی بەرهەڵسـتی‌و دژایـەتی دەکرێت. وێڕای ئەمەیش، پارتییە فرانکۆفۆنەکان لەساڵی 2001دا موافەقەیان کـرد لەسەر (بەفیـدڕالیکردن)ی کشـتوکاڵ، بازرگـانیی دەرەکیـی، هەنـدێ جۆرو بەشی یارمـەتیی‌و هاریکـاریی بـۆ دەرەوە، لەتـەك ئیمزاکردنـی ژمارەیەك قانوونی خـۆجێی (ناوچـەیی)و هەرێمایـەتیی سـەبارەت بـە گۆڕینەوەی پارە بۆ زیادکردنی بڕی یارمەتییەکان بۆ (کۆمەڵگەکان).

هەروەها ئەم باقە نوێترین چاکسازییە دەسـتوورییانە کـە بـە (رێککەوتننامـەی لامبـەرمۆنت– یـان سـانت– پۆلیکـارپ) ناسـراوە، خودموختـاریی دارایـی زێـتری بـۆ هەرێمـەکان دەسـتەبەر کـردووە هەروەکو گۆڕانکـاریی لـە بونیـادی ئاڵۆزکـاویی دەسـتووریی هـەرێمی (برۆکسل) دا بۆ ئەوە بووە کە رێگە نەدەنە (فلامز بلۆکە) توندڕۆکان هەرگیز ئەو سیستمە سیاسـییە ئـەوەی بـەناوی رێکخسـتنی لۆمبـارد ئـەکۆرد (Lombard Accord) ەوە ناسـراوە، لـەکاری بخـەن‌و بیوەسـتێنن. نـەوەکا نـاکۆکیی‌و مشـتومڕێکی بـەردەوام ئـەو 120.000 سەدوبیست هەزار فەرەنسیزمانانەی کە لـە (فلانـدەرز)

نزیك بە سنووورە زمانییەکە (هەرێمی بڕۆکسل)، یان لە دەورو پشتیدا دەژین، تێوە بگلێنێتو ئەوانیش بگرێتەوە.

ئـــەم فەرەنســیزمانانە ســـوودی زۆر لـــە (ئاســـانکارییە زمانەوانییەکان) دەبینن، کە مانای ئەوەیە بەبەر خزمەتگوزارییەکانی شـارەوانیی دەکـەون کـە بابـەتێکی ئێجگـار پـڕ بایەخـە لـە وڵاتـی بەلـژیکادا، بـەو پێییـەی کـە شـارەوانیی هەمیشـەو بـەزۆری خـاڵی بەیەکگەیشـتنی هاوشـارییو خزمەتـە فیدڕالیەکانــە، ئــەم واقیعــە هەمیشە لـە جەرگـەی یـان لـە چـەقی چـەندان نـاکۆکیو مشتومڕی دیکـەدا ئامـادەیی هـەبووە. بـەلای حزبـە فلەمیشییەکانیشـەوە ئـەو یارمـــەتییو ئاســـانکارییانە کـــاتییو راگـــوزارینو چـــارەنووسو سەرەنجامی کۆتایی ئەو خەڵکە فەرەنسیزمانانە هەر توانەوە دەبێـت لــەنێو بۆتــەی کولتــووری زاڵــی فلەمیشــییدا. کەچــی پارتــەکانی فەرەنیسزمانەکان لای خۆیانەوە بە توندیی سەرزەنشتیی ئەم وەزعە دەکەنو ئاسانکارییە زمانەوانییەکان بە رێوشوێنی جێگیرو بـەردەوام سەیر دەکەن. ئەم هەڵوێستە ناکۆكو دژبەیەکانە ئەگەری ئـەوەی بـۆ کێشەی کەمینەی فەرەنسـیزمانەکانی (فلانـدەرز) لێدەکەوێتـەوە کـە ببێتـە هۆکـاری دروسـتبوونی نـاکۆکییو توندوتیـژیو پێکـدادان لـە سیاسەتی سەردەمی ئێستەی بەلژیکادا.

سەرچاوەیەکی دیکەی بارگرژیی لە سیاسەتەکانی بەلـژیکادا لـە (فلامـز بلـۆك Vlaams Blok) ەوە دێـت کـە حزبێکـی نەتەوەپەرستی ئەو پەڕی راستڕەوەو دژایەتی (کۆچکردن) دەکاتو چوارچێوە سیاسییەکەی بەلـژیکا رەتدەکاتـەوە. ئـەو حزبـە (فلامـز بلـۆك) لـە رووی سیاسـییەوە لـە پارتـەکانی دیکـەوە ئەوانـەی بەشـێوەیەکی گشـتیی بـە (نـادیموکراتیی) دایـدەنێن، وەلانـراوە، لەهـەمان کاتـدا پارتـەکانی فەرەنسـیزمانەکانیش وەك (فاشیسـت) ئاماژەی پێدەکـەن. هەرچـی (فلامـز بلۆك) یشـە بـەوە بەرپەرچـیان دەداتـەوە کـە کۆشـشو هەوڵـەکانی حزبـە تەقلیدییـەکان لـەپێناو کپکردنـی دەنگـی ئەمانـدا بـە بەشـداریی (میـدیا)و ئەکتـەرە سۆشیالیستەکانی تر لەو پیلانەیانـدا، نیشـانەی ئاشـکرای نـەبوونیی دیموکراسـییەتە لـە بەلـژیکاداو، لەبەرامبەریشـیدا خـۆیی وەك نموونەیەکی زۆر تایبەتمەنـدی گـەل دەخاتـە روو، وەکـو قارەمـانێکی دیموکراسـیی کـە لایـەنگیری تـەواو لـە راپرسـیىو چاکسـازیی پەرلـەمانیىو زۆر شـتی تـری لـەو بابەتـەوە دەکـات. (فلامـز بلـۆك) پشـتگیریی دابەشـبونی ئاسایشـی گشـتیی (سۆشـیاڵ) دەکـات وەلێ، ئـەوە رەتدەکاتـەوە کـە ئـەم هەڵوێسـتەی نیشـانەی فەرامۆشـکردنو پشتگوێ خستنی فەرەنسیزمانەکان بێت- بگرە، بە پێچەوانەوە، بـە بۆچـوونی ئـەوان گۆڕانکارییـەکی لـەو شـێوەیە دەبێتـە هۆکـارو

یاریدەدەر بۆ ئەوەی فرانکفۆنەکان پتر بەرپرسیار بکرێن‌و، لەماوەی دووریشدا بەسوودو قازانجی هەمووان دەگەڕێتەوە.

ئامانج‌و مەبەستی (فلامز بلۆك) لە پێکهێنانی ویلایەتێکی سەربەخۆی فلەمیشیدا، بەهەرحاڵ، ئەگەری سەرکەوتنی بۆ نییە، لەبەر ئەم هۆکارانەی خوارەوە:-

1. بڕۆکسل بە زۆرینە بەرفرەوانە فەرەنسیزمانەکانییەوە لەوە دوورترە کە قوتبدرێت بەڵام، لەبەر هۆکارگەلی تایبەتیی‌و مێژوویی ناشکرێ (موستەحیلە) دەستی لێهەڵبگیرێت‌و فەرامۆش بکرێت.
2. جودابوونەوەی ویلایەتەکە لەوانە نییە لەلایەن هاوپشکە (هاوپەیمان) ئەوروپاییەکانی بەڵژیکاوە پێشوازیی لێبکرێت.
3. فلەمیشییەکان بە تەواوەتی دامودەزگەکانی هەرێمەکەی خۆیانیان کۆنترۆڵکردووەو، دەتوانن هێزو دەسەڵاتی زۆرتر لەسەر ئاستی نیشتمانییدا بەکاربێنن، ئەمەیش وەك دەرەنجامی زۆرینەییان لەرووی ژمارەوەو، هەروەها:
4. مانەوی هەستی ئینتیماو وڵاتپارێزی‌و نووسان بە بەڵژیکاوە لەنێو هەریەك لە فلەمیشیی‌و فەرەنسیزمانەکاندا هەر بەهێزو بەردەوام دەمێنێتەوە،سەرەڕای، یاخود لەوانەیە لەبەر پڕۆسەی چڕو لە ئەندازە بەدەری لامەرکەزییەت بێت کە لەلایەن دەستەی هەڵبژاردەو پێشڕەوەکانییەوە نەخشەڕێژیی‌و جێبەجێکردنەکەی ئەنجام دەدرێت.

4- ژێدەرو سەرچاوە بۆ زانیاریی پتر

1- Deprez, KAS and LOUIS VOS (eds), Nationalism in Belgium. Shifting Identities. 1780- 1995. New York: st: Martin][pok's Press 1998.
2- Fitzmaurice, John. The Politics of Belgium, London, Hurst, 1996.
3- Jacobs, Dirk and Marc Swyngedouw, Territorial and Non territorial Federalism: Reform of the Brussels capital Region, 2001, Regional and Federal Studies, Vol. 13, No,2 (2003)
4- MC Rae, Kenneth D., Conflict and Compromise in Multilingual Societies, Belgium, Waterloo, On: Wilfrid Laurier University Press, 1986.

وهی تریش

سیستمی فیدراڵی لەچەند وڵاتێکی جیهاندا 2005

خشتەی (1)

هێما رامیاریی و جیوگرافییەکان

شاری پایتەخت	برۆکسل Brussels
ژمارەو جۆری یەکە پێکهێنەرەکان	3 هەرێم: هەرێمەکانی فلەمیشی، والوونیاو برکسل (هەرێمی پایتەخت) 3 کۆمۆنە: کۆمۆنەکانی فەرەنسی، فلەمیش و جەرمانیی.
زمانە فەرمییەکان	زمانەکانی هۆڵەندیی، فلەمیشی، فەرەنسیی و جەرمانیی.
رووبەر	32545کم2
رووبەری گەورەترین یەکەی پێکهێنەر	هەرێمی والوونیا 16845 کم2
رووبەری بچووکترین یەکەی پێکهێنەر	هەرێمی برۆکسلی پایتەخت 162 کم2
سەرجەم دانیشتوانان	10.320.000 کەس (ساڵی 2002)
رێژەی سەدی دانیشتووانانی یەکە پێکهێنەرەکان ٪	هەرێمی فلەمیشی 57.9٪، والوونیا 32.6٪، برۆکسلی پایتەخت 9.5٪
سیستمی رامیاریی– فیدراڵی	فیدرالیی پەرلەمانتاریی دیموکراسی، لەژێر سایەی پاشایەتی دەستوورییدا
سەرۆکی دەوڵەت– فیدراڵ	شاه ئەلبەرتی دووەم
سەرۆکی حکومەتی فیدراڵ	سەرەکوەزیران (گەی ڤێر هۆفشتاد (2003)، فلەمیشییە لیبرالیەکان و دیموکراتەکان. سەرکردەی ئەو حزبەی زۆرترین کورسییەکانی بەدەستهێناوە، یاخود سەرکردەی هاوپەیمانیی

	زۆرینـــەی پەرلـــەمان لەلایـــەن پادشـــاوە بـــە ســـەرەکوەزیران دادەنرێـــتو دوواتـــر پەرلـــەمان پەسەندی دەکات. تێبینی: پێوسیتە کابینەکە لـەژمارەی یەکسان لـــە فەرەنســـیزمانو هۆڵەندیزمانـــەکان پێـــك بهێنرێت. تێبینـــی: لـــە (13ی تـــەمووزی 2003)ەوە (VLD- فلەمیشـــــــییە لیبرالـــــــەکانو دیموکراتـــەکان) حکومـــەتێکی هاوبەندییـــە لـــە ئەنـــدامانی هـــەر یـــەك لـــە (VLD)، (بزاقـــی چاکســـازیخوازان RM)، (سۆشیالیســـت پـــارتی ئەنـــــدەرز SPA)و سۆشیالســـــت پـــــارتی دیفیرەنـــتو ســـپیریت (SPA- Spirit)و هەروەها پارتی سۆشیالست PS) پێکهاتووە.
بونیـــاد- پێکهاتـــەی حکومـــەت- فیدرال	جوت پەرلەمانیی Upper House ئەنجومەنی باڵا- سینات: 71 کورســـیی، 40 چـــلیان راســـتەوخۆ هەڵەبـــژێردرێنو، 21 بیســـتویەکیان لـــە ئەنجومەنـــەکانی کۆمۆنەکانـــەوە دەهێنـــرێن (وەردەگیرێـــن)- 10 دەیـــان لـــە هەریـــەك لـــە ئەنجومەنی کۆمۆنەی فلەمیشیو فەرەنسییو 1 یەکێگیشـــیان لـــە ئەنجومـــەنی کۆمۆنـــەی جەرمانییـــەوە (10) دەی دیکەیشـیان لەلایـەن ســـیناتۆرەکان خۆیانـــەوە دادەنـــرێن.

	سیناتۆرەکان ماوەی چوار ساڵ دەمێننەوە. ئەنجومەنی پایین Lower House: خانەی نوێنــەران، 150 کورســیی هەیــە، ئەنــدامانی (62 فەرەنســـــیزمانو 88 هۆڵەنـــــدیزمان بەشــێوەیەکی راســتەوخۆو بــە سەرپەرشــتیی نێودەوڵــەتیی لەســەر بنــەمای نوێنەرایــەتیی رێژەیی هەڵدەبژێردێن بۆ خولێك کە ماوەکەی لەچوار ساڵان زیاتر نەبێت.
ژمارەی نوێنــەران لــە ئەنجومــەنی پایینی سەر بە حکومــەتی فیــدراڵ لــە یەکــەی پێکهێنــەری خــاوەن زۆرترین دانیشتوان	هەرێمی فلەمیشی– 79 کەس
ژمارەی نوێنــەران لــە ئەنجومــەنی پایینی سەر بە حکومــەتی فیــدراڵ لــە یەکــەی پێکهێنــەری خــاوەن کەمترین دانیشتوان	هەرێمی برۆکسلی پایتەخت– 22 کەس
دابەشکردنی دەسەڵاتەکان	دەسـەڵاتەکانی حکومـەتی نێوەنـدیی (فیـدراڵ) ئەم بابەتانەی خوراوە دەگرێتەوە: ئاساییشــی کۆمەڵایــەتیی (سۆشــیاڵ)، یــەکێتی ئابووریی، سیاسەتی پارەو دراو، گومرگو بـاج، بـــەرگریی‌و کاروبـــارە نێودەوڵەتییـــەکان، بازرگانیی دەرەکی، سیاسەتی زانستیی، کۆچو ئــاوارەیی، کــاری بانــك، پــارە لێــدان، بیمــە (تــەئمین)، هێڵــی ئاســن، پێوەندییــەکانو

	گەیاندن، بیمەی لەشساخیی، قەردی گشتی، یاساو بڕیار، هەرێمەکانیش دەسەڵاتی سەرپەرشتی کردنی ناوچەکانو شارەوانییەکان پیادە دەکەن بێجگە لە دامەزراندنی حاکمی (پارێزگاری) ناوچەکانو (عومدەکان)، هەروەها بێجگە لە دانانی پرەنسیپو رێنماییگەلی ئۆپەراسیۆنە سەربازییەکان بۆ هێزەکانی پۆلیسی شارەوانییەکان چونکە ئەوانە بە بەشێك لە دەسەڵاتی فیدراڵ (نێوەند) دا دەژمێردرێن. کەچی هەرێمەکان لە بنەڕەتەوە بەرپرسیارن لە کاروبارە کۆمەلایەتی- ئابوورییەکان 0واتە: پلاندانانی شارستانیی، خانووبەرەو نیشتەجێکردن، ژینگە، پەرەپێدانی ئابووریی، دامەزراندن)و، کۆمۆنەکانیش بەرپرسیارن لە پەروەردە، کاروباری رۆشنبیریی (کولتووریی)و بایەخدان بە تەندروستیی (بێجگە لە بیمەی تەندروستیی).
دەسەڵاتەکانی تر:	ئەو دەسەڵاتانەی کە دەمێنێتەوە بۆ حکومەتی فیدراڵ دەگەڕێتەوە.
دادگەی دەستووریی (باڵاترین دادگەیە کە لە بابەتە دەستوورییەکان دەکۆڵێتەوە	کۆر داربیتراج (Cour d'arbitrage) دوانزە دادوەرن. پێکهێنان لەسەر بنەمای رەچەلەکی زمانەوانیی (هۆڵەندیو فەرەنسیی) دەبێت. دادگەکە دوو سەرۆکی هەنە، یەکێك لە

	کۆمەڵگەی فەرەنسیو ئەویتر لە کۆمەڵگەی هۆڵەندییو، سەرکردایەتییەکە بە نۆرە دەبێت.
سیستمی رامیاریی یەکە پێکهێنەرەکان	کۆمەڵگەگەلی فلەمیشی، فەرەنسییو جەرمانیزمان، هەرێمەکانی والوونیاو برۆکسلی پایتەخت هەر یەکیان ئەنجومەنێکی یاسادانانو دەستەیەکی جێبەجێکردنیان هەیە کە لەلایەن ئەنجومەنەکانەوەو لەخۆیانەوە هەڵدەبژێردرێن.
سەرۆکی حکومەتی یەکە پێکهێنەرەکان	ئەنجومەنەکانی یاسادانانی هەرێمایەتی، ئەندامەکانیان راستەوخۆ بۆ خولێکی پێنج ساڵی هەڵدەبژێردرێن. دەسەڵاتی جێبەجێکردنیش لەدەست حکومەتی هەرێمدایە.

خشتەی دووەم (2)

هێماو ئاماژە ئابووریی و کۆمەڵایەتییەکان:

(GDP) کۆی گشتی داهاتی ساڵانە	275.5 بلیۆن دۆلاری ئەمریکی (2002)
پشکی تاک لە داهات	26.695 دۆلاری ئەمریکی (2002)
قەردی نیشتمانیی (دەرەوە)	28.3 بلیۆن دۆلاری ئەمریکی (1999)
قەردی لاوەکیی نیشتمانیی	11.4 بلیۆن دۆلاری ئەمریکی. (حوزەیرانی 2003)
رێژەی بێکاریی نیشتمانیی	7.6٪ ساڵی (2002)
یەکەی پێکهێنەری خاوەن بەرزترین رێژەی بێکاریی	هەرێمی برۆکسلی پایتەخت- 16.4٪

سیستمی فیدراڵی لەچەند وڵاتێکی جیهاندا 2005

یەکـــەی پێکهێنـــەری خـــاوەن نزمترین ڕێژەی بێکاریی	هەرێمی فلاندەرز– 5.4٪
ڕێژەی خوێندەواری هەرزەکاران (تەمەنی سەرووی 15 ساڵ)	٪99
خـــەرجی نەتـــەوەیی لەســـەر پـــەروەردە وەك ڕێـــژەی ســـەدی لەداهاتی گشتییدا	٪5.9
هیوای ژیان بەساڵ	78.5 ساڵ (2001)
داهـــاتی حکومـــەتی فیـــدڕاڵ لـــە گـــــومرگو سەرچـــــاوەگەلی هاوپێوەند	64.9 بلیۆن دۆلاری ئەمریکی (2002)
داهـاتی یەکـە پێکهێنـەرکان لـە گومرگو سەرچاوە هاوشێوەکان	5.1 بلیۆن دۆلاری ئەمریکی (2002)
یارمەتیـەکانی فیـدڕاڵ بـۆ یەکـە پێکهینەرەکان	21.2 بلیۆن دۆلاری ئەمریکی (2002)
میکانیزمـــەکانی هاوســـەنگیی (یەکسانیی) کردن	بەخششێکی بێ مەرج بە هەرێمەکان دەبەخشرێت تـــاوەکو کـــۆی (معـــدل). داهـــاتی تاکـــەکانیان لەسەرچـاوەی بـاجو گـومرگ بـۆ ئاسـتی کـۆی نەتەوەیی (نیشتمانیی) بەرزببێتەوە.

ئەفریقیای باشوور

نووسینی، جانیس ڤاندیر ویستهویزن (janis Van Der Westhuizen)

1- دیرۆكو پەرەسەندنی فیدرالیزم

ئـەفریقیای باشـوور كەوتۆتـە گۆشـەی هـەرەخوارووی كێشـوەری ئـەفریقیاوەو فـەرمانڕەوایی بەسـەر هـەرێمی باشـووری ئـەفریقادا دەكـاتو (نامیبیـا، بۆتسـوانا، زیمبـابۆێیو مۆزنبیـق) هاوسـێ هـەرە نزیكەكانیىو خۆیشی بەتەواویی دەوری (سوازیلاندو لیزۆتۆ)ی داوە.

رووبەرەكـەی (1.219.090) كیلۆمـەتر دووجـاو ژمـارەی دانیشـتووانەكانی دەگاتـە نزیكـەی (43) چـلو سـێ ملیـۆن كـەس. لەسالانی نەوەدەكان 75.2٪ لەسەدا حـەفتاوپێنجو پۆینـت دوویـان رەشپێستو لەسـەدا 13.6٪ سـپیو 8.6٪ رەنـگ پێسـتو 2.6٪ یان هیندیی بوون.

چەمكی فیدرالیزم لە ئەفریقیای باشـووردا پێشـترێشو ئێسـتەیش زۆر بـرەوی هەیـە، بەلەبەرچـاوگرتنی بـە قـوولیی دابەشـبوونی لەمێژینەی رەوتی سیاسەتكردنی وڵاتەكەوە.

چوار ناوچەو هەرێمی بـەریتانیایی– موسـتەعمەرەی کـاپ، the Cape Colony وناتاڵ (پێشتر لەژێر کۆنترۆڵی بـەریتانیادا بـوو)، کۆمارەکانی (بوێر) لە ترانزڤائاڵو دەوڵەتی ئـازادی ئـۆرەنج– بـەپێی (قانوونی ئەفریقیای باشوور) کە سـاڵی 1909 پەرلـەمانی بـەریتانیا دەریچـواند یەکیانگرتــەوە. لــەمانگی ئایــاری 1910دا ئــەفریقیای باشــوور بــووە دۆمینیــۆنێکی خودموختــار لـــەنێو کۆمنۆیلسـی بەریتانیاییدا.

یەکگرتنەوەکـــە چارەســـەرێکی مامناوەنـــدیی بـــوو: بـــەلای ئەفریکانۆکانـــەوە ئـــەوە ســـەربەخۆیی زیـــاترو بـــۆهێزکردنو کەمکردنـەوەی دەسـەڵاتەکانو کاریگـەریی ئیمپریـالزمی بـەریتانیی دەگەیانـد، بەریتانیاییـەکانیش پێیـانوابوو یـەکێتی یەکـە کاریگـەریی ئـەمان بـەهێزترو پتـەوتر دەکـاو دەسـەڵاتەکانیان دەچەسـپێنێ. لەسـەرەتادا یـەکگرتنی سـاڵی 1910 ئـەفریقیای باشـوور بـەروونی گشـت بەهانـەکانی فیـدرالیزمی رەتکردنـەوە. لەوکاتـەدا یەکێتییەکـە وەك پێکهـــاتنو رێکخســـتنەوەی بەرژەوەنـــدیی ئـــەفریکانۆکانو بەریتانییەکان سێبەری خۆی خستبووە سەر پێوەندییە نەژادییەکانی نێـــوان ســـپیەکانو رەشپێســـتەکانەوە. لەراســـتییدا، پرۆســـەی دامەزرانـدنی یەکێتییەکـە یارمەتیـدەری هێرشـە درێژخایەنەکـە بـوو لەدژی مافە سیاسییەکانی ئەفریکانۆ رەشپێسـتو رەنگاورەنگـەکانی

ئـــەفریقیای باشـــوور. ئەگەرچـــی یەکێتییەکـــە ســـەرەتاییەك بـــوو بـــە ئاراســـتەی یەکخســـتنەوەی بەرژەوەندییـــەکانی ئـــەفریکانۆکانو بەریتانییەکان، بەڵام نەیتوانی ئەفریقیای باشـوور (یـەکگرتوو) بکـات چـــونکە زۆرینـــە رەشپێســـتەکان لەبەشـــداریکردن لـــە سیاســـەت بەدەرنرابوون. ئەمەیش دواتر هەتا ساڵەکانی نـەوەدەکان لەمێـژووی ئەفریقیای باشووردا رەنگیداوەتەوە.

بـــە پەیـــدابوونی دەوڵـــەتی خـــاوەن سیاســـەتی رەگەزپەرســـتییو جیاکـاری دژی رەشپێسـتەکان سـاڵی 1950 دەسـەڵات تـا دەهـات زیاتر لەچوار دەڤەرەکانی (ترانزڤائال، ئـورێنج فـری سـتەیت، نتـالو کاپ)دا کۆدەبۆوە کەبەشێوەی یەکەگەلی ئیـداریی تایبـەت بـە (سـپی پێســـتەکانی) ئـــەفریقیای باشـــوور بوونیـــان هـــەبوو. نیشـــتمانە نەژادییـــەکان کەبـــە (بانتوســـتان) نـــاودەبران، هـــەروەکو داگیرکـــراوی دەستووریی یان پاشکۆی ناسەرەکیی سەیردەکران لەچوار (ویلایەتی بەناو سەربەخۆ) پێکهاتبوو ئەویش برێتیبوون لە (بۆفوتسوانا، ڤێندا، سیکایو تراتسکای)، سەرباری شەش (ناوچەگەلی خودموختـار) ئـەم قەوارانـە لەسـەر دڵـی ئـەوە راوەسـتاون کـە بـە (ئەپارتایـدی مـەزن) ناوبـــانگی دەرکردبـــوو، چـــونکە لەرێگـــەی ئـــەم دەڤەرانـــەوە هێڵـــە خێلەکییەکان دیاریکرابوون کە وادانرابوو گوایا رەشەکانی ئـەفریقیای باشوور بۆیان هەبوو مافە شارسـتانییەکانو مـافی دەنگدانیان تیـادا

پیادە بکەن، لەراستییدا واتای ئەوەبوو کە کەمێك زیاتر لە کرێکارە میوانەکان) ئەوانەی بەشێوەیەکی کاتیی لە ئەفریقیای باشووری (سپی)دا نیشتەجێبوون سوودیان لەو مافانە وەردەگرت.

سەرباری (گراند ئەپارتهاید) (پیتی ئەپارتهایدی بچووك) کە برێتی بوو لە تۆرێکی بەربلاوی کۆنترۆلی دەوڵەتو بەو هۆیەوە هەموو لایەنێکی ژیانی رۆژانە لەنێوان رەگەزە جیاوازەکانی دانیشتووی ئەفریقیای باشووردا لێك جوداکرابوونەوە– کە ئەمانەی دەگرتنەوە: گواستنەوە، شوێنەکانی نیشتەجێبوون، زانکۆکان، دەروازەی دوکانەکان، شوێنە گشتییەکانی رابواردنو کات بەسەربردنو تەنانەت سێکسو هاوسەرگیریش.

بەهەرحاڵ، تەنها نرخێك کە هەولێکی ئاوەها چڕ لەسەر ئەندازەی کۆمەڵایەتی لەتەك بێ توانایی رژێمی فەرمانڕەواییدا بۆ (فەراهەمکردنی دەرفەتە جوداواز بەڵام یەکسانەکانی) ژیان بۆ رەشپێستەکانی ئەفریقیای باشوور سەرەنجام بە دارمانیو (سەرنەگرتنی) سیاسەتی (ئەپارتهابد) کۆتایی هات.

پرۆسەی شارنشین کردن بەهەمان هێز بەردەوام بوو کە بەهۆیەوە بیرۆکەو چەمکی گراند ئەپارتهایدی کردە تەنها ئەندێشەو چیرۆکێکی خەیاڵی.

جـا، کـە دانیشـتوانە رەشـەکانی ئـەفریقیای باشـوور گـیرۆدەی هــەژاریی، بێکــاریی‌و خواســتی ســەرفرازیی بووبــوون، نــاڕەزایی کۆمەڵایەتی بەدرێژایی ساڵەکانی شەستەکان‌و حەفتاکان‌و هەشـتاکان بوونە هۆی ریسـواکردنێکی نێونەتـەوەیی‌و لاتـەریك خسـتن‌و ئابلوقـە لەسـەر دانـان کـە دەرەنجـام کزبـوونی گەشەسـەندنی ئـابووری لێکەوتـەوە. بـۆ رووبەڕووبوونـەوەی بازنـەی نـارەزایی نێودەوڵـەتیی، بێکاریی‌و هەڵچوونی کۆمەڵگە، ئێف. دەبلیو. دی کلێرك F.W. De Klerk دوا سـەرکۆماری دەوڵــەتی ئەپارتهایـد قەدەغــەی لەســەر کـۆنگرەی نیشـتمانیی ئـەفریقایی (ANC)و بزووتنـەوە جەماوەرییـە سیاسییەکانی دیکەی هەڵگرت. ئەمەش پرۆسەیەکی هێنایە ئاراوە کە ئـازادکردنی نلسـون مانـدێلای لـە بەندیخانـەو گفتوگـۆی بەئاراسـتەی دەستوورێکی کاتیی‌و هەڵبژاردنی دیموکراتیی لێکەوتەوەو دەرەنجام حکومەتێکی هاوپەیمانیی لەژێر دەسـتوورە کاتییەکـەدا دامـەزرێنراو، پەرلــەمانێکی بــەدیموکراتیی هەڵبــژێردراوی وەك ئەنجومــەنێکی دەســتووری لێ هاتەکایــەوە بــۆ ئــەوەی دەســتوورە نوێیەکــە دەربچوێنێت‌و لە ساڵی 1996دا دەستوورێکی تازە پەسەند بکات.

گریمـان سیاسـەتی ئەپارتهایـد، هەنـدێکی لەسـەر شـێوەیەکی فیدرالیستیدا پاساوی هـەبووبێت، ئـەوا فیـدرالیزم سـەرباری هەنـدێ نـاڕەزایی لەلایـەن زۆرانـەوە، هـەر بەچـاوی ڕپبایەخـەە سـەیرکراوە

لــەماوەی قۆنــاغی گواســتنەوەی رامیــاریی ئــەفریقیای باشــووردا لەســـەرتای نەوەدەكانـــدا. بەتايبـــەتی ئەنـــدامانی (ANC) چـــەند پێشـــنيازيان بـــۆ حكومـــەتی بـــەهێزی هـــەرێم وەك شـــێوەيەك لـــە ئەپارتهايـــدی تازەبابـــەت لێكدايـــەوە، بەتايبـــەتيش چـــونكە حزبـــی نيشـتمانيی دەسـەلاَتدار بـووە گـەرمترين پاڵـەوانی فيـدراليزم لەگـەڵ هەڵمـــەتی گۆڕانەكـــەدا. پـــارتی (ANC)و هاوپەيمانـــەكانی لـــەوە دەترسان سيستمێكی فيـدراڵيی بـە پێـدانی دەسـەلاَت بـە ناوچـەكان بـۆی هـــەبێ دەســـەلاَت بەشـــێوەيەكی ديـــار پـــەرش‌و بـــێهێز بكـــات، بەوەيش توانـای حكومـەتی ناوەنـد بـۆ خسـتنەكاری ميكانيزمـەكانی دروســـتكردنەوەو پەرەپێـــدانی ســـەردەمی دوای ئەپارتهايـــد زۆر كەمكاتەوە.

پشتيوانی لێكردنـی فيـدراليزم لـەزۆر لايەنانـەوە هـات. بێجگـە لـە حزبی نيشتمانيی‌و حزبی ديمـوكراتی كـە پـارتێكی ليـبرال ديمـوكرات بوو، پـارتی ئـازاديی ئينخاتـا (Inkhata Freedom Party) كــە هەميشــە خــۆی وەك تاكــە پــارێزەرو بەرپرســی بەرژەوەنديیــە سياســييەكانی گــەلی (زۆلــۆ)– (Zulu) دەناســێت، ئــەميش داوای خودموختارييەكی پەرەسەندووی دەكرد بۆ هەرێمی (كوازولو–ناتال) (Kwazulu- Natal) كـە (زولوەكـان) تيايـدا زۆرينـەی ئـەتنی پێكدێنن‌و تەنانەت داوای مافی بڕيـاردانی چارەنووسيشـيان كـردووە.

بەهــەمان شـێوە، گروپێکــی بچـکۆڵانەی ئــەفریکانۆی رادیکـاڵی کــە خوازیــاری مــافی زیــادەن بــەدەنگی بــەرز دروشمــی دروســتکردنی (ڤۆلکشــتات) یــان وەك نیشــتمانێکی تایبــەت بــە ئــەفریکانۆ ســپی پێســتەکان بــەرزکردبۆوە. لــە راســتییدا، لەیــەك نزیکبوونــەوەو یەکگرتنەکە– وێڕای جـوداوازیی بەرچـاوی بیروبـاوەڕ (ئایـدیۆلۆژیی) نێوان پێکهاتەکان سەبارەت بە بەرژەوەندییەکانیان لە ئۆتۆنۆمیی دا، ســەرەنجام هاوپەیمانییــەتێکی نامەرکــەزیی رێکــوپێکی لــەماوەی پرۆسەی گفتوگۆکاندا لێکەوتەوە کە بووەهۆی پەرەپێدان‌و زیادبوونی توخمەکانی فیدرالیزمیی لە دەستوورەکەی ئەفریقیای باشـووردا. لـە هەمووشــی گــرنگتر، پــارتی نیشــتمانیی– نوێنــەری زۆرینــەی ســپی پێستەکان‌و (رەنگ پێستەکانیش کە تا دەهـات زیـادی دەکـرد)، وای بۆ دەچـوو کـە فیـدرالیزم‌و لەگەلیشـیدا قـانوونی مافـەکان چاویدێرو جلەوگیرێکی گرنگ دەخاتە سەر زێدەڕۆیی‌و خراپ بەکارهێنانی هێـزو دەسەڵات لەڕێگەی حکومەتێکی تازەی زۆرینەوە.

پرۆســەی وتوویــژەکان کــە بــە تونــدیی دوژمنایــەتیی‌و هەڕەشــەی راگرتنی لێدەکرا، سەرەنجام تەنگوچـەڵەمەکە– کـە بـە پێشـنیازێکی (ئاداری ساڵی 1993) دامرکایەوە، کە لە (راپۆرتێکی متمانــەیی بـۆ پارتییە سیاسییەکان) داهـاتبوو کـە (بزاڤـی راویـژکاریی بازرگـانیی) ئامـــادەو پێشکەشـــی کردبـــوو. پێشـــنیازەکە (34 پرنســـیپە

دەســــتوورییەکان)ی خســـتبوونەڕوو بـــۆ ئـــەوەی ئەنجوومـــەنی دەستوورییە بەشێوەیەکی دیموکراسیی هەڵبژێردراوەکە پەیڕەویان لێ بکـات لـەکاتی دانـانی دەسـتووریی کۆتاییـدا. هـەرە گرنگترینیـان داواکاریی لـە هـەردوو ئاسـتی حکومەتـە (نیشـتمانییو هەرێمایـەتی) لەخۆگرتبوو کە هەردوو دەسەلاتە تایبەتـەکانو گشـتگیرو دەسـەڵاتە هاوبەشـەکان هـەبێت (پرەنسـیپی 19)و لەهـەمان کاتـدا، روونـاکیی زۆری دەخستەسەر پرەنسیپیی یاردیدەریی ئەوەی دەڵێت بڕیارەکان پێویستە لەسەر هەر ئاستێك کـە هـەرە (بەرپرسـیارو پاسـاو دراوە) وەربگیرێن (پرەنسیپی 20).

زۆربەی توێژەرەکان وایدەبینن کە دەستووری ئـەفریقیای باشـوور بەشێوەیەکی سەرەکیی فیدراڵییە بەتایبەتی لەسەر شـێوەی مـۆدیلی فیـــدرالیزمی یـــەکگرتووی جـــەرمانیی (ئـــەلمانیی) داڕێـــژراوە کـــە چوارچـــێوەیەکی یاساســـازییو یـــەکگرتنێکی یەکســـانی نـــەختێ تونـــدوقۆڵی لـــەنێوان حکومەتـــەکانی نێوەنـــدو هەرێمەکانـــدا هەیـــە لەڕێگـــەی بوندســـترات (Bundestrat)ەوە جێبـــەجێکراوە، بەواتایـەکی تـر، ئەگەرچـی هەرێمـەکان بەتـەواویی بەشـداریی لـە داڕشـتنی ئـەو سیاسـەتانە دەکـەن کـە پێوەنـدیان بەناوچـەکانەوە هەیە، بەڵام بڕیاری کۆتایی هەر بۆ حکومەتی ناوەندیی دەگەڕێتەوە.

2- مەرجو بەندە دەستوورییەکانی پەیوەست بە فیدرالیزم)

کۆماری ئەفریقیای باشـوور دیموکراتیـەتێکی پەرلەمانتارییـە کـە سـەرۆکێکی هەیـە سـەرۆکی حکومـەتو لەهـەمان کاتـدا سـەرۆکی دەوڵەتیشە.

ئـــەو سیســـتەمە ســـەرۆکایەتییە پەرلەمانتارییـــە تێکـــەڵاوەو دەسـتوورەکەی لـە 11ی ئۆکتۆبـەری 1996دا کـاری پێکـراوە. دەستوورەکەی ساڵی 1996 دابڕانێکی یەکلایەنـەی تـەواو بـوو لـە پرەنسـیپی دەسـەڵاتدارییەتی پەرلـەمانیی سـەر بـە بـەریتانیاوە، ئـەوەیش بـۆ دەستنیشـانکردنی ئـەو سـنوورانە دەگەڕێتـەوە کـە دەستوورەکە سەپاندوویەتی.

دەسـتووری ئـەفریقیای باشـوور (بەتایبـەتی قـانوونو لیسـتی مافـەکان) بـە یـەکێك لـە هـەرە پێشـکەوتخوازەکان لـە دنیـادا دەژمێردرێت.

ژمارەیەك بەندی تایبەتی بۆ چـەندین کۆمیسـیۆنو فەرمانگـەکان دادەنێـت (بەشـی 9)، کـە ئەمانـە دەگرێتـەوە: ووردبینـی گشـتیی (بەشـی 288) پـارێزەر یـان (وەسـیی) گشـتیی (بەشـی 182)، کۆمیسیۆنی مافەکانی مرۆڤ (بەشـی 184)، کۆمیسـیۆنی یەکسـانیی

نێرومێ (بەشی 187)، کۆمیسیۆنی سـەربەخۆی هەڵبـژاردن (بەشـی 190)، کۆمیسیۆنێك بـۆ پـەرەپێـدان‌و پاراسـتنی مافـەکانی کۆمەڵـە کەلتووریی، ئایینی‌و زمانییەکان (بەشی 185)، هەروەها دەسـەڵاتی سـەربەخۆی پـەخش‌و بڵاوکردنـەوەی رادیـۆو تەلـەفزیۆن (بەشـی 192).

بـەپێی دەسـتوورەکەوە یەکێتییـەکی فیـدراڵیی لـە نـۆ یەکـەی پێکهێنـەر دامـەزرێنراوە کـە ئـەم دەڤەرانـەن: (کوازولـو– ناتـاڵ، گاوتینگ، فریی ستەیت، کاپی خۆرئاوا، کـاپی خۆرهـەڵات، لیمپۆپـۆ، خۆرئاوای باکوور، کاپی باکوورو میومالانگە (بەشی 103).

جیـا لــە زۆربــەی فیدراســیۆنەکان لــە دابەشــبوونی قــوولی کۆمەڵگەکانـدا، تخووبـە هەرێمایەتییـەکان لەسـەر بنـەمای تخـووبی خێڵەکی یان رەگەزایەتی نەکێشراون، بگرە پێویستییە سیاسـییەکان رەچـاوکراون بـۆ دووبـارە نەبوونـەوەی تاقیکردنـەوە هاوشـێوەکانی رابردوو.

دەسـتوورەکە دان بــە حکومەتــەکانی سـێ ناوچــەی دەسـەڵات دادەنێـت (بەشـی 3)ی دەسـتوورەکە بـەکارهێنانی زاراوەی (ئاسـتی حکومەت)ی رەتکردەوە. بە رەسمیی ناسینیی حکومەتی خـۆجێیی وەك ناوچـەیەکی دەسـەڵاتی دەسـتووریی لـە ئـەفریقیای باشـووردا جیـاوازیی هەیـە لەگـەڵ نموونـەکانی زۆران فیدراسـیۆندا، ئەوانـەی

حکومەتـە خۆجێییـەکانیان دەکەونـە بـەر حـوکمو دەسـەلاتی یەکـە پێکهێنەرکانەوە.

دەستوورەکەی 1996 بۆ ئـەوە داهێنـراوە کـە زیـاتر پـەرە بـە مـۆدیلێکی فیـدرالیزمی هـەرەوەزیی بـدات تـا یـەکێکی بەربـەرکانێو رکابەر. بۆیەکا حکومەتە ناوچەییەکان داوایـان لێدەکرێت بـەگوێرەی دەقو رۆحی پرەنسیپەکانی حکومەتی هەرەوەزیی رەفتار بکەن وەك لـــە بەشـــی (بەنـــد)ی 3ی دەســـتوورەکەدا هـــاتووە. لەیـــەك جوداکردنەوەیـەکی چەسـپاوی کـارو ئەرکـەکان لـەنێوان مـەودای دەسـەڵاتەکانی حکومەتـدا بـوونی نییـە ئەمـەیش بـەروونیی لەلایـەن (ئەنجومەنی هەرێمەکان)ەوە پێشنیاز کراوە، کـە بەرژەوەندییـەکانی حکومـــەتی نیشـــتمانییو هەرێمایـــەتیو خۆجێییـــەتی تیایـــدا یەکدەگرنەوە.

لەگـەڵ ئەوەشـدا پرەنسـیپی حکومـەتی هـەروەوەزیی زیـان بـە ئۆتۆنۆمی هەرێمایەتی ناگەیەنێت. بۆ نموونە هەردوو هـەرێمی (کـاپی خۆرئـاواو کوازولوناتـال) مـافی دارشـتنی دەسـتووری تایبـەتی هەرێمایەتی خۆیانیان بەکاربردووە (بەشی 104) ئەوەیش تـەنها بـە پەسەندکردنی پێشەکی لەلایەن (دادگەی دەستووریی)یـەوە (بەشـی 144). تەنانـەت، دەبـێ ئـەوەیش بزانرێـت کـە دابەشـکردنی مـافی پێـدانی دەسـەڵات لـە حکومـەتی نێوەنـدەوە کـە پێوانـەو نموونـە

گشتییەکان دادەنێت‌و لەوانەیە پێوانە نموونەییەکانی هەرێمایەتی، کە دەبێتە مایەی هەڕەشەکردن لە یەکێتی نیشتمانیی‌و پێوانە نیشتمانییەکان، پووچەلکاتەوە. لیستێکی ئێجگار کورتی دەسەڵاتە تایبەتییەکانی هەرێمایەتی هەیە، وەك (کوشتارگەکان (قەسابخانە)، پلاندانانی ناوچەیی، رێگاوبان، وەرزش، کاروبارەکانی سەر بە کەلتوورو ڤیتێرنەریی- خزمەتگوزاریی بەیتەریی-) لە بوارە هەستیارترەکانی تردا دەسەڵاتەکان هاوبەشن‌و بەم شێوەیە هەردوولا بۆیان هەیە یاساسازییان بۆ بکەن هەرچەندە هەمدیس قانوونی نیشتیمانیی (فیدرالیی) سەرپشکە لەو بابەتانەدا کە ناتوانرێ بەشێوەیەکی کاریگەرانە لەلایەن هەرێمەکانەوە بەڕێوەببرێن، یان پێویستییان بە یەکجۆریی‌و نەگۆڕان هەیە بۆ ئەوەی کاریگەر بن.

ئەفریقیای باشوور پەرلەمانێکی جووت ئەنجومەنیی هەیە لە (ئەنجوومەنی نیشتمانیی) و (ئەنجومەنی نیشتمانیی هەرێمەکان) پێکهاتووە کە بارەگای هەردووکیان لەشاری کێپ تاون (Cape Town) دان (بەشی (6) 42). (ئەنجومەنی نیشتمانیی)یەکە لە 400 چوارسەد نوێنەر پێکدێت کە لەسەر بنەمای نوێنەرایەتی رێژەیی‌و سیستەمی لیستی پارتایەتی هەڵدەبژێردرێن (بەندی چوارەم، بەشی 60-72) ئەو (ئەنجومەنە نیشتمانییە) وەك ئەنجومەنێکی پلە خوارتری بە دیموکراتیی هەڵبژێردراو، پێویستە

لەسەری (حکومەت لەلایەن خەڵکەوە لەژێر سەروەریی دەستووردا) دابین‌و مسۆگەر بکات.

شتێکی هەندێك نائاساییە کە دامودەزگا کارگێڕییەکان‌و یاساسازییەکان لە شارگەلی جوداوازدان، وەلێ، ئەگەرێکی زۆر بەهێز لەئارادایە کە (پەرلەمان) بچێتەوە بۆ پایتەختی کارگێڕی (بریتۆریا)وە بۆ ئەوەی خەرجییەکانی پەرش‌و بڵاوبوونی پێتەختەکان کەم بکرێنەوە.

ئەنجومەنی باڵاکە لەسەردەمی دەستووری کاتییدا پێیدەگوترا (سینات) (The Senate)– وەلێ لە دەستوورەکەی ساڵی 1996دا ناوی بۆتە 0ئەنجومەنی نیشتمانیی هەرێمەکان). ئەم ئەنجومەنە لە (90) نەوەد ئەندام پێکدێت نوێنەرایەتیی بەرژەوەندییە تایبەتەکانی هەر (9) نۆ هەرێمەکان دەکەن‌و بەتەنگ ئەوەوەن کە دڵنیابن ئەم بەرژەوەندییانە لەلایەن حکومەتی ناوەندەوە زیانیان پێ ناگات (بەشی 42/4) ئەوەندەی پێوەندیی بە کاروباری داراییەوە هەیە هەرێمەکان بۆیان هەیە پشکی داهاتی باج‌و گومرگی میریی دیاریکراوی خۆیان زیاد بکەن، هەروەها دەسەڵاتی وەرگرتنی زۆر کەم قەردیان پێدراوە (بەشی 230). یاسا بنەڕەتییەکان لە دەستوورو هەروەها لە (قانوونی پێوەندییە داراییەکانی نێوان حکومەتەکاندا) چەسپێنراون کە یەکەمجار لە

بوودجەی ساڵی 1999دا کاری پێکرا. فیدرالیزمی دارایی لەبواری دابەشکردنەوە ئێجگار مەرکەزییەت پێڕەو دەکات، بە رەچاوکردنی فاکتەرگەلی دارایی وەك پێداویستییەکانی حکومەتی نیشتمانیی (نێوەندیی)و هێزی چەکداری حکومەتە ناوچەییەکانو هەروەها پێویستیی زالبوون بەسەر نایەکسانیی دەسکەوتو داهات (لەنێوان هەرێمەکان)دا. (بەشی (g) (2)/ 214). (کۆمیسیۆنی سامانو داریی) بۆ ئەوە دامەزرێنراوە تا رێنمایی لەمەڕ دابەشکردنی بودجەوە پێشکەش بکات (بەشی 220). (بەشی 227) بۆ هەر هەرێمێك بەشێکی وەك یەکی رەوا لە داهاتی نەتەوەیی دابین دەکات کەچی، بەپێی (بەشی (2) 227) دەستکەوتو داهاتی زیادەو سەربار کە هەرێمەکان یان شارەوانییەکان بەدەستیان دێنن نابێ لە پشکی ئەوان لە داهاتی نەتەوەیی یان هەر بەشێکی دیکەی تر کە لە داهاتی حکومەتی نیشتمانییەوە بۆیان بڕابێتەوە کەم بکرێتەوە.

دەستوورەکە رێوشوێنی روونو ئاشکرای تێدایە سەبارەت بە چارەسەرکردنی کێشە دەستوورییەکان (بەندی هەشتەم). سەربای پرەنسیپی حکومەتی هەرەوەزکار، سەرجەم بەشەکانی حکومەت لەسەریانە هەموو توانایەکی گونجاو بخەنەگەڕ بۆ چارەسەرکردنو نەهێڵانی هەر گرفتو کێشەیەك لەڕێگەی وتووێژو گفتوگۆی نێوان حکومەتەکانەوە. (بەشی (3) 41)، هەروەها بەکارهێنانی هەموو

شـێوازێك بـەر لـە گەیانـدنی كێشـەكە بەدادگـە بـۆ یەكلاكردنـەوەی. دادگـەكان بۆیـان هەیـە ئـەو جـۆرە كێشـانە بگەڕێننـەوە بـۆ بەشـە جوداوازەكـانی حكومــەت ئەگــەر پێیــانوابوو لــەم رووەوە هــەوڵو تەقەلای پێویست نەدراوە، (بەشی (4) 41). جا، ئەگەر دادگەیەكی یاسا نـەیتوانی كێشـەیەك چارەسـەر بكـات ئـەوا یاسـای نیشـتمانیی بەســەر قــانوونی هــەرێم یــان دەســتووری هەرێمـدا زاڵ دەبێـت لــەو حاڵەتانەدا كە ناكۆكییەكە لەسەر لێكدانەوەو بۆچوونی یاساییدا بێت. (بەشی (3) 146، وبەشی 148).

لەگــەڵ ئەوەشــدا، دادگــەی دەســتووریی وەك بــاڵاترین دادگــەی پەیوەست بـە كاروبـارو بابەتـە دەسـتوورییەكان، خـاوەنی دوابڕیـارە لەبارەی ئـەو كێشـانەی حكومەتـەكانی ناوەنـدو هـەرێمو خۆجێیـەتی تێیانەوە گلاون (بەشی 167). دادگەكە لە سەرۆكێكو جێگرێـكو نـۆ دادوەری دی پێكدێت (بەشی 01) 167)و بابەتەكان پێویستە لانی كەم 8 هەشت دادوەر بیـانبینن. دادگـەی دەسـتووریی بڕیـار لەسـەر ناكۆكییــەكانی نێــوان دەزگاكــانی دەوڵــەتو هــەروەها لــەبارەی كێشــەكانی پەیوەســت بــە دەســتووریی بــوونی هــەر قــانوونێكی هەرێمایەتی یـاخود پەرلـەمانیی یـان هـەمواركردنی دەسـتوور دەدات بەشی (4) 167). ئەم بابەتانە دەكرێ راسـتەوخۆ بدرێنـە دادگـەی دەستووریی لەلایەن هەر كەسێكەوە چـونكە ئـەوە لـە بەرژەوەنـدیی

داد دایەو بە ئیجازەو رەزامەندیی دادگەی دەستوورییشە (بەشی (6) 167). رێبازگـەلی نـەگۆڕو چەسـپیو دەبـێ پـەیڕەو بکـرێن بـۆ ئەنجامدانی گۆڕینو هەموارکردنی دەستووریی (بەشی 74).

ئەم گۆڕانکارییانە دەکرێ بەگوێرەی پێنج بابەت پۆلێن بکرێن، کە پلـەی چەسـپیوی جوداوازیـان هەنـە. جـا، لەبـەر ئـەوەی ناتوانرێـت ئەمانە گشتیان لێرەدا بە دووروودرێژی باس بکـرێن، بـەکورتی ئامـاژە بەوە دەکەین کە گۆڕین لە دەسەڵاتە چەسپاوەکانی دەسـتوور خـۆی تەنها بە یاسایەك دەکرێت کە لانی کەم 75٪ حەفتاو پێنج لەسەدای ئەنجومەنەکە (لەگـەڵ) پشـتگیریی لانـی کـەم شـەش لـە هەرێمـەکان لـەنێو (ئەنجومـەنی نیشـمانیی هەرێمـەکان)دا پەسـەندیان کردبێـت. قانوونەکـەی مافـەکانیش– بابـەتی دوو گۆڕانکـاریی– تـەنها دەکـرێ هەمواربکرێت لەلایەن لانی کـەم 3/2 دوو سـێیەکی (ئەنجومەنەکـە)و بە پشتگیریی لێکردنی لانی کەم شەش لە هەرێمەکان لە (ئەنجومەنی نیشتمانیی هەرێمەکاندا) (بەشی (2) 74).

گـۆڕینی دیکـە کـە (1) پەیوەسـتن بـە ئـەو بابەتانـەی کـار لـە 0ئەنجومەنی نیشتمانیی هەرێمـەکان) دەکـەن، یـاخود (2) سـنوورە هەرێمایەتییـەکان، کـارو ئەرکـەکان، یـان دەزگـەو کۆمەڵـە یاسـاو پـەیڕەوەکان دەگـۆڕن، وەیـان (3) هـەموارکردنی ماددەیـەك کـە بەشێوەیەکی تایبەتی پەیوەستبێ بە کاروبابەتێکی هەرێمایەتییەوە،

ئەوانیش پێویستیان لانی کەم بە پشتگیریی دوو سێیەکی 3/2 نێو (ئەنجومەنەکە) هەیە لەگەڵ پشتگیریی لێکردنی بەکەمی شەش لە هەرێمەکانی نێو (ئەنجومەنی نیشتمانی هەرێمەکان)دا.

پێزانین‌و داننان بە رۆڵی دەستووریی سەرکردە تەقلیدیی‌و دێرینەکان‌و هەروەها بەمافی بڕیاردانی چارەی خۆنووسین (بەشی 235) نیشانەیەکی تایبەتی سەیرو سەرنجراکێشی دەستووری ئەفریقیای باشوورە.

دەستوورەکە دەرك بەوە دەکات‌و دەیسەلمێنێ کە دەسەلاتی تەقلیدیی دێرین پێش هاتنی ئیستعماری (داگیرکردن) ئەورووپی بۆ ئەفریقیای باشوور دەکەوێتەوە. بۆ باشترکردنی ئەو گرژییە هەستپێکراوەی کە لە زۆر پابەندبوونی خۆماڵیی ئەفریقیا بە تەقلیدە کۆنەکان‌و سرووشتە پاتریارکییە زۆرداریيەکەیەوە سەرچاوە دەگرێت لەلایەك‌و، هەڵوێست‌و خوونەریتیی کۆمەڵی نەتەوەیی دیموکراتی خوازو مۆدیرن‌و یەکسانیخوازی دەستوورەکە لەلایەکی ترەوە، (ئەنجومەنێکی سەرکردە تەقلیدییەکان) پێکهێنراوە (بەشی 212). ئەندامەکانی لەلایەن (ئەنجومەنە هەرێمایەتییەکانی سەرکردە تەقلیدییەکانەوە) دادەمەزرێن. وەك لە (بەشی (2) 212)ی دەستووردا هاتووە،و بۆیان هەیەو دەکرێ دووبارە دابنرێنەوە. هەروەها لەسەر ئاستی هەرێمایەتیشدا (ئەنجومەنەکانی سەرکردە تەقلیدییەکان) پێکهێنراون. لەگەڵ ئەوەشەوە، ئەوە روونە کە

قانوونی نەریتیی کۆمەڵایەتی (نەك یاسایی)و سەرکردە تەقلیدییەکان بەشێوەیەکی سەرەکیی دەسەڵاتی ئەوەیان پێدراوە کە رۆلیکی رەمزییو ئامۆژگارییی بگێڕنو سەرکردایەتیی تەقلیدیی بەندە بە چاپتەری (بەش) 12ی دەستوورەکەوە.

سەبارەت بە مافی بڕیاردانی چارەی خۆنووسین کە ئێجگار هەستیارەو مشتومڕی زۆریشی لەسەرە- بە زۆریش لە کاردانەوەدا بەرامبەر ئەفریکانۆ هەرە راسترەوەکانداو هەندێ پێکهێنەری تایبەت لەنێو (IFP) پارتی سەربەستی ئینخاتادا- دەستوورەکە هیچ رێگرییو ئاستەنگێکی نەخستۆتە پێش (داننان بە مافی بڕیاردانی چارەیخۆنووسین بۆ هەر کۆمەڵێکی هاوبەش لە میراتو بۆماوەیی زمانەوانییو کەلتووریی لەنێو سنووری یەکەیەکی هەرێمایەتی لە کۆمارەکەدا، یان بەهەر رێگەیەکی تر کە ئەنجومەنی یاسادانان بڕیاری لەسەر دابێت. (بەشی 235).

3- (هێزە بزوێنەرەکانی رامیاریی سەردەم)

چوار کێشەگەلی پلە جیاواز کە بوونەتە گرفتی سەرەکیی لەبەردەم پەرەسەندنی دەستوورییدا مشتومڕیی سیاسیی ئەفریقیای باشووری لەساڵی 02001)ەوە داگیرکردووە، ئەم کێشانەش ئەمانەن:

1. دەرنجامـــەکانی دادگـــایکردنی ناســـراو بـــە گروتبـــووم (Grootboom Judgement) لەلایـــەن دادگـــەی دەستوورییەوە.
2. بە دەستووریی بوون (دەستوورییەتی) قانونی رێگەپێدان بە سەنگەرگواستنەوە لە دەنگدانی نێو هۆڵی پەرلەماندا.
3. درێژەپێدانی باس‌وخواسی بەربڵاوی داستانی سیاسەتی بوێرانەی بەرەنگاربوونەوەو لەنێوبردنی نەخۆشی (ئایدز)و هۆکارەکانی.
4. دوای هـەموانیش، بـە سیاسیی کردنـی پرۆگرامـە گشتگیرەکەی حکومـەت سـەبارەت بـە دابینکردنـی بودجـەو پێداویستییەکانی بەرگریکردن.

ئـەم چـوار کێشـە جۆراوجۆرانـە کاریگـەری جوداوازیـان بەسـەر پێوەندییە فیدرالییەکانەوە لە ئەفریقیای باشووردا هەبووە. لە 29ی ئایـاری 2001دا دادگـەی دەسـتووریی پشـتگیریی لـە بڕیـارێکی (دادگەی باڵای کاپ) کرد کـە سروشـتی یاسـای مافـەکانی ئـەفریقیای باشوور دەوڵەت ناچار دەکات پشـتگیریی نـەوەی دوهـەمی مافـەکانی (کۆمەڵایـەتی– ئـابووریی) هاونیشـتمانییان بکـات. ماڵەکـەی خـاتوو ئارینـا گروتبـووم (Ms.Irena Grootboom) کـە ئەنـدامی کۆمەڵگەیـەکی زۆر هـەژاری شاکنشـین بـوو لـە (کـاپی خۆرئـاوادا) رووخێنرا تا کاریگەریی هەبێت بەسەر بڕیاری دادگەوە بـە دەرکردنـی

کرێچـی لەبـەر نـەدانی پـارەی کـرێ یـان پـەیمان شـکاندن وەیـا نیشتەجێبوونی نایاسایی‌و، برەو بدات بەو بڕیارەدا.

دادگە بۆی دەرکەوت کە لەسەر دەوڵـەت پێویسـت بـوو کـار بـۆ چـاککردنی بـاری دژوارو کێشـەکانی ئـەو ژمـارە زۆرانـەی هاووڵاتیـان بکات کە لە هەلومەرجی ئێجگار ترسناکدا لە سەرانسـەری ولات ژیـان دەبەنەسەر بـەپێی توانـاو ئەوەنـدەی بـۆی دەلۆیـت بـۆ دابینکردنـی شـوێنی نیشـتەجێبوون دەسـتی یارمـەتیی‌و هاوکـاریکردنی بـۆ هاونیشتمانییان درێژ بکات.

بڕیارەکـەی دادگـە لـەوەدا زۆر پڕبایـەخ‌و گـرنگ بـوو کـە ملکەچـبوونی دەوڵـەتیی– لـە سـنووری دیـاریکراودا– داهێنـا بـۆ پەرەپێـدان‌و زیـادکردنی مافـە کۆمەڵایـەتی‌و ئابوورییـەکان ئەمـەیش کاریگەرییەکی گرنگ‌و دیاری دەبێت بەسەر حکومەتی ناوەندەوە کـە هەر خۆی لەرووی داراییەوە دەستکورت‌و کەم دەرامەتیشە!

چوار دەستپێشکەریی‌و گۆڕینی یاساسازی:–

1. یاسـای سـاڵی (2002) بـۆ هـەموارکردنی دەسـتووریی کۆمـاری ئەفریقیای باشوور.
2. یاسـای سـاڵی (2002)ی دوهـەم هـەموارکردنی دەسـتووریی کۆماری ئەفریقیای باشوور.
3. یاسـای سـاڵی (2002) بـۆ هـەموارکردنی پێکهاتنـە شارەوانییەکانی حکومەتی خۆجێیی.

4. هەروەها یاسای ساڵی (2002)ی هـەمواركردنی لـە دەسـتدانی توانای مانەوەی ئەندامیەتی پێكهاتەكان.

ئەمانە كە هەر چواریان بەدوای ئەوەدابوون بەیاسا بۆ ژمارەیـەكی زۆری ئەنـدامانی ئەنجومــەنی یاسـادانان بگـونجێنن كـە پێوەنـدیی ئەنـدامبوونیان لـەنێو پارتەكانیانـدا نەپچـڕێنن- واتـا (دژی سـەنگەر گواسـتنەوە لــەنێو هــۆڵی پەرلەمانــدا) مەسـەلەی (مــافی سـەنگەر گواستنەوە لە هۆڵی پەرلەمان) گرنگە چونكە بە واتـای گۆڕانكـاریی‌و گواسـتنەوەی هێـزی سیاسـیی دێـت. گۆڕانكـایی لـە ئەندامییـەتی حزبایەتیـدا روویـدا لـەدوای یەكگرتنەوەیـەكی زووتـر لـەنێوان حزبـە سیاسـییەكانی ئۆپۆزسـیۆندا (بەرهەڵسـتكار) (پـارتی دیمـوكراتی (DP)و پارتی نیشتمانیی (پێشتر) (كە ببوە پارتی نیشتمانیی تـازە (NNP) بـۆ دامەزرانـدنی (هاوپـەیمانیی دیمـوكراتی (DA)، بـەڵام سـەری نـەگرت‌و زۆری نەخایانـد. لـەجیاتی ئـەوە، NNP ئـەوەی هەڵبــژارد بچــێتە نێــو هاوپەیمانییــەك لەگــەڵ ANC كــۆنگرەی نیشـتمانیی ئەفریقیاییـدا بـۆ پێكهێنـانی یـەكێ لـە بچـوكترین حزبـی بەرهەڵســـكار (بزاڤـــی دیمـــوكراتیی یـــەكگرتوو (UDM) بـــۆ رووبەڕووبوونەوەی یاسـای (مـافی سـەنگەر گواسـتنەوەی نێـو هـۆڵی پەرلەمان) لە دادگەی دەستوورییدا. دادگەكە بڕیاریدا كە ئەو (مافـە) شتێكی نادەسـتووریی نـەبوو لەسـەر ئاسـتی حكومـەتی ناوچـەییدا، بـەڵام قانونـەكان كـە لەسـەر ئاسـتی هەرێمایـەتی‌و نیشـتمانییدا

دەرچـوێنرابوون بــەخراپی دەرچـوێنرابوون. بەراسـتكردنەوەی ئـەم ناتــەواویی‌و كەموكورتیانــە لــەمانگی (كـانوونی دووەمــی 2003)دا، بەپێدانی مۆڵەتێكی دووهەفتەیی لەمانگی نیسانی 2003دا نوێنەران رێگەیئەوەیان پێدرا كە سەنگەری خۆیان لەنێو پەرلـەمان بـۆ پارتـە سیاسـییەكانی تــر بگوازنــەوە. لەئــەنجامی ئەمــەدا كورسـییەكانی (ANC) كۆنگرەی نیشتمانیی ئەفریقیایی لە ئەنجومەنی نیشتمانییدا لـە (266) كورسـی بـۆ (275) كورسـی زیـادی كـرد كـە دەیكـردە (68.8٪) لـەكۆی گشـتیی‌و زۆرینەیـەكی پـتر لـە 3/2 دووسـێیەك. هەروەها بووە مایەی ئەوەی كە (هاوپەیمانییە دیموكراتییەكە) بـووە بەرهەڵستكاری نوێی فەرمی (رەسمیی)، كورسییەكانی لـە (38)ەوە بـوون بــە (46). ژمــارەی كورسـییەكانی (پــارتی نیشـتمانیی نــوێ NNP) لە (28) كورسییەوە بۆ (20) بیست كورسیی دابەزی.

لەسەر ئاستی شارەوانییدا بە (سـەنگەر گۆڕینەكـەی) ئۆكتۆبـەری 2002 ANC لــەكۆی (555) دەنـــگ‌و لایـــەنگرانی پارتـــەكانی دیكەوە (كە 417 یان لەوانە (راوێژكارانی هاوپــەیمانیی دیمـوكراتیی DA بوون) بۆ خۆیانیان بردن، لەكاتێكدا (340) دەنگی لایـەنگرانی DA چوونە ریزی (NNP) پارتی نیشتمانیی نوێوە. شتێكی سەیرو سەرنجراكێشە كە لەهەموو ئەمانـەدا، پارتەكـەی ئەپارتهایـد– پـارتی نیشتمانیی (كەناوی خۆی گۆڕیبووو كردبووبە پارتی نیشتمانیی نوێ) بۆ ئەوەی نیشانی بدات كە گۆڕاوە)،

بەمەبەستی رێککەوتن لەسەر حکومەتێکی هاوبەش پەیامێکی بەست لەگەڵ ANC دا (کۆنگرەی نیشتمانیی ئەفریقاییدا) (ئەو گرووپەی کە هەر بۆ بەرهەڵستیکردنی سیاسەتی ئەپارتهاید دامەزرێنرابوو).

پیادەکردنی سیاسەتی ئابووریی قەبەو زل سەرەنجام بووە هۆی هەڵاوسان لە وڵاتدا بەڕێژەی (3–6) لەسەدا لەو رادەیەی (بانکی پاشەکەوت) بۆ ساڵی 2002و 2003 دانابوو، هەروەکو بووە مایەی چاکبوونو برەودان بەپارەو دراوی وڵاتدا. لەگەڵ ئەوەشەوە، سەرباری هەندێ سەرکەوتنی ئابووریش، دوودڵیو نەویستنی سەرۆك میباکی (President Mbeki) بۆ بەئاشکراو بێ پێچو پەنا سەرزەنشتکردنی شێوەی مامەڵەکردنو چارەسەریی ئاژاوەو پشێویی ئابوورییو رامیاریی لە وڵاتی زیمبابۆیی (Zimbabwe) دراوسێدا لەلایەن سەرۆك مۆگابییەوە (President Mugabe)و، هەروەها شکستهێنانو سەرنەکەوتنی لە دانانان بەبوونی پێوەنیدی هۆکاریی لەنێوان ڤایرۆسی HIVو پەتای ئایدزدا (Aids نەخۆشیی نەمانی بەرگری دەستکەوت) لە وڵاتێکدا کە یەکێکە لەنێو ئەو وڵاتانەی (دنیادا) کە بەرزترین رێژەی تووشبوونیان بەو نەخۆشییە تیادایە، ئەمانە بەردەوام رێبازو ماوەی فەرمانرەواییەکەی شێواندو لەکەداری دەکرد.

بەمەبەستی پاڵپشتیی‌و بەهێزکردنی هەڵوێستی ناوبەدکراوی حکومەت دەربارەی (AIDS/HIV)ەوە، دادگەی دەستووریی لە تەمووزی 2002دا بڕیارێکی دەرکرد بۆ ناچارکردنی حکومەت بەدابەشکردنی دەرمانی دژ بە پەتایەکە لەسەرانسەری وڵاتدا، وێڕای ئامۆژگاریی‌و پشکنینی ئافرەتان لە نەخۆشخانە گشتییەکاندا، نەك تەنها لە 18 شوێنە پێشەکی دیاریکراوەکاندا.

هەروەها ئەم بڕیارەی دادگە نەك زۆر بە بەرفرەوانیی لەلایەن ئەوانەوە پەسەندو ستایشکرا کە لەگەڵ هەڵوێستی حکومەتدا لەمەڕ (HIV/AIDS)ەوە دژو ناکۆك بوون، بگرە هەروەها ئەو پانتاییەشی چەسپاند کە ژمارەیەکی لەزیادبووندای کاروبارە رامیارییەکان راستەوخۆ لەلایەن دادگە دەستوورییە تازەکەوە بڕیاریان لێدرابوو.

بەم ئاستەیش Equaiiy بەشێوەیەکی یەکسان، ئەگەر زیاتریش نەبێ، بڕیارەکانی حکومەت بە خستنەگەڕی نزیکەی (43.8) بلیۆن روبیە بۆ بەدەستهێنان‌و کڕینی چەك‌و جبەخانە هێندەی تر بوونە مایەی رێکنەکەوتن‌و مشتومڕ لەسەر کردن. بەلەبەرچاوگرتنی پێداویستییەکانی گەشەکردنی قووڵی ئەفریقیای باشوور، کە تیایاندا چارەسەرکردنی پەتای (ئایدز) لە لقە سەرەکییەکانییەتی، ئەم بڕیارە لەلایەن خەڵکانێکی زۆرەوە ناڕەزایی‌و دوژمنایەتی لێکرا. لەساڵی 1999وە بابەتی چەك بووەتە یەکێ لەکێشە سیاسییە

هـەرە ئاڵۆزەکـانو هۆیـەك بـۆ تاقیکردنـەوەی (لەمەحەکدانی) دیـدو بۆچوونە ئایدیۆلۆژییەکانی (کۆنگرەی نیشتمانیی ئـەفریقیایی) لەمـەڕ یەکگرتنو پێکەوە گونجانی گشتیی ناوخۆییدا.

لەسـێ سـاڵی رابـردوودا، پرۆگرامـی دەسـتەبەرکردنی چـەكو تەقەمـەنیی دەنگـۆی بڵاوبوونـەوەی گەندەڵییـەکی بـەربادی تەقاندۆتـەوە کـە وەزیـرە دەستڕۆیشـتووەکانو فەرمانبـەرە حزبییەکانو خەڵکانی جۆراوجـۆر تێـوەی گلاّبـوون، وەلێ لەئەنجامـدا ئەو کۆمیسیۆنانەی کـە بـۆ توێژینـەوە لـە قـەبارەو تێچوونی پـارەی دەسـتەبەرکردنی چـەكو هـەروەها یاسـایی بـوونی پرۆگرامەکـە پێکهێنرابوون بێ ئەنجام دەرچوون.

هـەروەها پارتییـە بەرهەڵسـتکارەکانیش رایانگەیانـد کـە بەرهەڵستیکردنی پەرلـەمانیی لەسـەر دۆزی چـەك بەتونـدیی لەلایـەن ANC (کـۆنگرەی نیشـتمانیی ئـەفریقیایی) فـەرمانڕەواوە دەمکوتکرابووەوە.

جا، بۆ زیاتر لێڵ کردنی ئاوەکەوە، لەکاتی نووسینی ئەم بابەتـەدا (نۆڤەمبـەر- تەشـرینی دووەمـی 2003) دەنگـی زۆر هـەبوون کـە (حاکمی گشتیی دەستەی دادخوازی)- بولیلانی نگوکا (Bulelani Nguka) سـیخورێکی (جاسـووس) ئەپارتهایـد بـووە، هـەروەها بازرگانـانی ئەنـدام لـە حزبـەکان ئێسـتا لەسـەر گەنـدەڵییو

بەدرەفتاریی‌و بەرتیل خواردن رووبەرووی توێژینەوەو لێپرسینەوە بوونەتەوە.

ئەو ناکۆکی‌و مشتومڕانە کۆمەڵگەی سیاسیی دابەشکردووەو هەندێ لە کورتهێنان‌و سەرنەکەوتنەکان‌و گرژییەکانی نێو حکومەت دەخەنەڕوو.

لەراستییدا، بە لەبەرچاوگرتنی سەختی (شان دانەبەر)و چارەسەرکردنی ئەو هەموو گرژیی‌و دووبەرەکیی یەی نێوان دەستەو تاقمەکانی نێو هاوپەیمانیی ANC (کۆنگرەی نیشتمانیی ئەفریقیاییدا) بەتایبەتیش بە پێوەندیی لەگەڵ کارداو، لەئارادانەبوونی هیچ بەرهەڵستکارێکی بەهێزی راستەقینە، ANC (کۆنگرەکە) لەوانەیە هانا بباتە بەر کەلتوورێکی لایەنگریی خزم خزمێنەو واسیتەکاریی‌و بەرتیل دان بەمەبەستی گێڕانەوەی یەکگرتوویی‌و پێکەوە گونجانی ناوخۆیی حزبی‌و، بەو شێوەیە رێ لە سەرهەڵدانی هێزێکی کۆمەلایەتی بەرهەڵستکاری رکابەر بگرێت.

4- سەرچاوەو ژێدەر بۆ زانیاری لەمەودوا :

1. ئێلمان، ستیڤن (لەگەڵ پێنلۆپ ئەندروز)- دەستوورەکانی دوای ئەپارتهاید، چاپخانەی زانکۆی ویتوۆتەرسراند، وچاپخانەی زانکۆی ئۆهایۆ، ساڵی 2001.
2. ئێریکسۆن، نیک- سیاسەت لە ئەفریقیای باشووردا، 2001-2002 جۆهانسبۆرگ، پەیمانگەی ئەفریقیای باشوور بۆ پێوەندییە نەژادییەکان، 2003.

3. سپارکس، ئەلیستێر، لەدەرەوەی پەرچووەوە (Beyond the Miracle) کالیفۆرنیا، چاپخانەی زانکۆی کالیفۆرنیا– 2003.
4. هی تریش.

خشتەی (1)

هێما رامیارییو جوگرافییەکان

شاری پێتەخت	پریتۆریا Pretoria City تێبینی: کێپ تاون Cape Town مەڵبەندی یاسادانانو (بلویمفۆنیتن) Bloemfontein مەڵبەندی دادگەرییە.
ژمارەو جۆری یەکە پێکهێنەرەکان	9 نۆ هەرێم: ئیسترەن کێیپ، فری ستەیت، گۆوتینگ، کوازولو-ناتال، لیمپۆپۆ (پێشتر نۆرزەرن پرۆڤینس بوو)، میومەلانگە، نۆرث وێست، نۆرزەرن کێیپ، وێستەرن کێیپ.
زمانە فەرمییەکان	ئەفریقانی، ئینگلیزیی، ئیسیندەبێلا، ئیسیخۆسا، ئیسیزۆلۆ، سپێدی، سیسۆثۆ، سیتسوانا، سیسواتی، نشیڤێنداو خیتسۆنگە.
رووبەر	1.219090 کیلۆمەتر دوجا
رووبەر- گەورەترین یەکەی پێکهێنەر	کێیپی باکورر- 361830کم2
رووبەر- بچووکترین یەکەی پێکهێنەر	گۆوتینگ- 17010کم2
کۆی دانیشتووانان	43.580.000 مليۆن، ساڵی (2002).
دانیشتووانانی یەکە پێکهێنەرەکان رێژەی سەدی بۆ کۆی گشتیی	کوازولو- ناتال 21٪، گۆوتینگ 19.7٪، ئیستەرن کێیپ 14.3٪، هەرێمی باکورر (لیمپۆپۆ 11.8٪،

	ویستەرن کێیپ 10.1٪، ئۆرث ویست 8.2٪، فری ستەیت 6٪، نۆرزەرن کێیپ 1.8٪.
سیستمی سیاسیی– فیدراڵی	کۆماری– سیستمی پەرلەمانیی
سەرۆکی دەوڵەت– فیدراڵی	سەرۆک (Thabo Mvuyelwa Mbeki– ساڵی 1999) کۆنگرەی نیشتمانیی ئەفریقیایی (ANC)، لەلایەن ئەنجومەنی نیشتمانیی بۆ خولێکی پێنج ساڵەی حوکم هەڵبژێردراوە.
سەرۆکی حکومەت– فیدراڵی	سەرۆک (Thabo Mvuyelwa Mbeki) سەرۆک کابینەکە پێکدێنێت (وەزیرەکان دادەمەزرێنێت).
پێکهاتەی حکومەت– فیدالی	پەرلەمانیی جووت ئەنجومەنی ئەنجومەنی بالا (Upper House)– ئەنجومەنی نیشتمانیی هەرێمەکان (NCOP)، 90 نەوەد کورسیی. ئەم ئەنجومەنە لە 54 ئەندامی دائیمیو نەگۆڕو 36 ئەندامی نوێنەری تایبەتی کە بۆماوەی 5 پێنج ساڵان هەڵبژێردراون پێکهاتووە. Lower House– ئەنجومەنی نیشتمانیی، 400 کورسیی نوێنەران لەسەر بنەمای سیستمی نوێنەرایەتیکردنی رێژەییو لیستی

	حزبایـــــەتی هەڵدەبـــــژێردرێن (200 کورســـی لـــە لیســـتی هەرێمایەتییـــەوە هەڵدەبـــژێردرێنو 200 کورســـیش لـــە لیســـتێکی نیشـــتمانییەوە) بـــۆ خـــولێکی پێنج ساڵیی. تێبینـــی: لەســـەر ئاســـتی فیدرالییـــەوە ئەنجومەنێکی سەرکردە تەقلیدییەکانیش هەیـــە، ئەنـــدامانی لەلایـــەن (ئەنجومەنـــە هەرێمایەتییـــــــەکانی ســـــــەرکردە تەقلیدییەکان)ەوە دادەنرێن.
ژمـــارەی نوێنـــەران لـــە ئەنجومـــەنی House Lower ی حکومـــەتی فیـــدراڵی لـــە یەکـــە پێکهێنـــەرە خـــاوەن زۆرترین دانیشتووانەکاندا	تێبینـــی: لەبەرئـــەوەی کـــە هەڵبـــژاردن بەشـــێوازی نوێنەرایـــەتی رێـــژەییو سیستمی لیست بەڕێوەدەچێ، بۆیـەکان نوێنەران سەر بەکام یەکە پێکهێنەرەکانن بایەخێکی ئەوتۆی بۆ نییە.
دابەشـــبوونی نوێنەرایـــەتیکردن لـــە ئەنجومەنی باڵای حکومەتی فیدراڵیدا	هەریـــەك لـــە (9) هەرێمـــەکان (10) دە کورسیی هەیە.
دابەشکردنی دەسەڵاتەکان	دەســـتوور بەرپرســـیاریەتییەکان بـــۆ حکومەتـــە نیشـــتمانییو هەرێمایـــەتیو ناوخۆییەکان لەسـەر بنـەمای پرەنسـیپی حوکمکردنی هاوبەشیی لەنێوان ئەم سێ جـــۆرەی حکومەتـــدا دیاریـــدەکات. حکومەتی فیدراڵ (نێوەند) بەرپرسە لە دابینکـــردنو چەســـپاندنی ئاسایشـــی

	نەتـەوەیی، یـەکێتی ئـابووریی‌و پێـوەرە نیشـتمانییە سـەرەکییەکان. حکومەتـە فیـدرالّ‌و هەرێمایەتییـەکان پێکـەوە بەرپرسیارن لـە 33 سی‌وسێ بابەتگـەلی وەك پلانـدانان‌و نەخشەکێشـانی هەرێمایـەتی‌و پەرەپێـدان، قـانوونی خۆجێیی‌و دابونـەریتیی بـاو، خوێنـدنی قوتابخانـە، تەندروسـتی، رەفاهیـەت‌و چـاککردنی بـاری گـوزەرانی خـەڵکی‌و خانووبـەرە دروسـتکردن-نیشـتەجێبوون. لـە واقیعـدا حکومـەتی ناوەند (فیدرال) بڕیـار لەسـەر سیاسـەتی ولاّت دەدات‌و حکومەتـەکانی هەرێمـەکانیش لـە جێبـەجێکردنی بەرپرسیارن. لەحاڵەتی روودانی ناکۆکیی لـەنێوان قـانوونی فیـدرال‌و قـانوونی ویلایەتـدا سەرپشـکیی بـۆ قـانوونی فیدراڵە. لیستێکی کورتیش هەیە تایبـەت بە دەسەلاّتەکانی هەرێم. کە ئەمانە لەخۆ دەگرێت: کاروبارەکـانی کوشـتارگە (قەسـابخانەکان)، رێگاوبـان، تەندروسـتی، وەرزش، کـەلتوورو فەرهەنگ‌و بەیتەریی (نوشدرایی ئاژەڵی).
دەسەلاّتەکانی تر (پاشماوەکان)	پاشماوەی دەسەلاّتەکانیش بۆ حکومەتی

	فیدراڵ دەگەڕێتەوە.
دادگەی دەستووریی (باڵاترین دادگە- لــە کاروبـــارە دەســـتوورییەکان) دەکۆڵێتەوە.	دادگـــەی دەســـتووریی: 11 یـــانزە دادوەریـی هەنـە، 9 نۆ پیـاوو دوو ژنـن. دادوەرەکـــان بۆمـــاوەی دوانـــزدە ســـاڵ دەمێننەوەو نوێکردنەوەیان بۆ نییە وەلێ پێویستە لەتەمەنی (70) حـەفتا سـاڵیدا خانەنشین بکرێن.
سیستمی سیاسیی یەکە پێکهێنەرەکان	ئەنجومەنی یاسادانان لەنێوان (30) سی هــەتا (80) هەشـتا ئەنـدام پێکـدێت کـە بـــەڕێگای نوێنەرایـــەتیکردنی ڕێـــژەیی هەڵدەبـــژێردرێن. ژمـــارەی ئەندامـــەکان بەپێی ئـەو مەرجانـەوە دیاریـدەکرێن کـە ئەنجومـــەنی یاســـادانانی نیشـــتمانیی دایاندەنێت. (تێبینـــــی: خانـــــەی ســـــەرکردە تەقلیدییەکانیش پێکهێنـراوەو سـەرکردە تەقلیدییەکان ڕۆڵی ئامۆژگاریی دەگێڕن).
سەرۆکی حکومەت- یەکەی پێکهێنەر	ســەرەك وەزیـران، لەلایـەن ئەنجومـەنی یاسادانانی هەرێمەوە هەڵدەبژێردرێت.

خشتەی ژمارە (2)

هێما ئابووریی و کۆمەلایەتییەکان

کۆی گشتیی داهاتی ساڵانە	441.6 بلیۆن دۆلاری ئەمریکی (2002)
پشکی تاك لە داهات	10132 دۆلاری ئەمریکی (2002)
قەردی نیشتمانیی (دەرەکی)	24.1 بلیۆن دۆلاری ئەمریکی (2001)
قەردی ناڕاستەوخو (لاوەکی) نیشتمانیی	82.1 بلیۆن دۆلاری ئەمریکی (2001)
ڕێژەی بێکاریی لەسەر ئاستی نەتەوە	29.95٪ (2002)
یەکەی پێکهێنەری خاوەن بەرزترین ڕێژەی بێکاریی	لیمپۆپۆ (هەرێمی باکوور) 36.7٪ (2002)
یەکەی پێکهێنەری خاوەن نزمترین ڕێژەی بێکاریی	کاپی خۆرئاوا 18.6٪ (2001)
ڕێژەی خوێندەوارانی هەرزەکار	85.6٪ (2001) (لەتەمەنی 15 پانزە ساڵیو بەسەرەوە)
خەرجیی نەتەوەیی بۆ پەروەردەو ڕێژەی سەدی بۆ کۆی گشتی داهات	5.5٪ (1998- 2000)
هیوای ژیان (بەساڵ)	50.9 (2001)
داهاتی حکومەتی فیدراڵ لە گومرگو سەرچاوەگەلی هاوپێوەند	30.7 بلیۆن دۆلاری ئەمریکی (2000- 2001)
داهاتی یەکە پێکهێنەرەکان لە گومرگو سەرچاوە هاوشێوەکان	8.4 بلیۆن دۆلاری ئەمریکی (2000- 2001) (تێبینی: ئەم ژمارەیە ئاماژە بە

	داهاتەکانی حکومەتە هەرێمایەتییەکانو حکومەتە خۆجێییەکان دەکات. حکومەتە خۆجێییەکان دەسەڵاتی بەرزکردنەوەی داهاتی پتریان هەیە لە حکومەتە هەرێمایەتییەکان)
یارمەتییەکانی فیدراڵ بۆ یەکە پێکهێنەرەکان	16.2 بلیۆن دۆلاری ئەمریکی (2000 – 2001)
میکانیزمەکانی هاوسەنگیی (یەکسانی) کردن	یارمەتییەکانی حکومەتی فیدراڵ بەپێی بنەماکانی کۆمیسیۆنی داراییو کۆمیسیۆنی تایبەت بە خەزینەی میریی دەبێت.

لە بەرهەمە چاپکراوەکانی وەرگێڕ:

1. خودموختاریی هەرێمایەتیی بۆ کەمینە نەتەوەییەکان لەچین- 2006.
2. یاسای زمانە فەرمییەکان لەچەند وڵاتێکی فرەزماندا- 2007.
3. سیستمی فیدراڵیی لەچەند وڵاتێکی جیهاندا- 2008

پێڕست

پێشدەستیی و پێناسەیەك.............................. 5
كەنەدا.. 8
سویسرا... 39
هیند.. 69
بەلژیكا... 107
ئەفریقیای باشوور.................................... 141

چاپخانەی شەهاب – هەولێر

e.mail: soran_ofc@hotmail.com

tel.: 0750 448 3863